

ANTROPOLOŠKI ALMANAH

Antropološki almanah

broj 1_2015

Impressum

Savjetnici

Vjekoslav Afrić (Zagreb)
 Bert van den Brink (Utrecht)
 Reinhard Brunner (Tübingen)
 Johannes Feichtinger (Beč)
 Steve Fuller (Durham)
 Caroline Hornstein-Tomić (Zagreb)
 Jane Kaye (Oxford)
 Stefan Melnik (Hanoi)
 David Miller (Warwick/Coventry)
 Stefan Lorenz Sorgner (Erlangen)
 Peter Stachel (Beč)

Uredništvo

Zrinka Blažević
 Kosta Bovan
 Aleksandar Joksić
 Nino Kadić
 Goran Mihelčić
 Marko Perožić

Glavni urednik

Darko Polšek

Grafičko uredništvo

Adriana Lacko

Nakladnik

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
 FF Press

Kontakt

Katedra za antropologiju
 Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
 Ivana Lučića 3
 10 000 Zagreb
 Hrvatska

E-mail: antropoloski.almanah@gmail.com

ISSN

1849-5613

Sadržaj

5	Riječ urednika
	Radovi
9	Ana Munk: Relikvije, relikvijari i antropomorfna imaginacija
27	Josip Hrgović: Adaptivno suboptimalni? Bihevioralna ekonomija u naručju bihevioralne ekologije
35	Igor Mikloušić: Je li religija adaptacija?
41	Zrinka Blažević: Treba li rehabilitirati <i>mentalitet</i> ?
53	Dorian Furtunā: Agresivnost muškaraca. Evolucijski korijeni ili društvene uloge?
	Razgovori
59	Steven Pinker
65	Leda Cosmides
	Putopisi
71	Mladen Joka: Pijescima i gradovima Sirije
83	Lara Černicki: Sjeverom Španjolske
	Čitaonica
93	Stephen Greenblatt: Skretanje - kako je svijet postao moderan
95	Malcolm Gladwell: David i Golijat
96	Atul Gawande: Bolja medicina
97	John Horgan: Kraj rata
98	Svante Pääbo: Neanderthal man: in search of lost genomes
100	Claude Lévi-Strauss: Antropologija i moderni svijet
101	Richard W. Wrangham: Catching Fire: How Cooking Made Us Human
	Kronike
105	ICEB
106	Psihozj
107	Treći sarajevski dani psihologije
108	Gostovanja antropologa
109	Kalendar

Zrinka Blažević je izvanredna profesorica na Odsjeku za povijest, Filozofskog fakulteta u Zagrebu

Lara Černicki je publicistkinja, autorica brojnih putopisnih knjiga i članaka.

Dorian Furtunā je doktor socijalne etologije, predavač na Odjelu za biologiju Moldavskog državnog sveučilišta u Chisinauu (Kišnjevu), Republika Moldavija.

Josip Hrgović je doktor sociologije. Radi u Agenciji za znanost i visoko obrazovanje u Zagrebu.

Mladen Joka je pravnik i putopisac iz Zagreba.

Igor Mikloušić je doktor psihologije, viši asistent Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu.

Ana Munk je docentica na Odsjeku za povijest umjetnosti, Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Uvodna riječ

Sve je započelo pisamcem Stevenu Pinkeru upućenim sredinom travnja 2014. godine preko Facebooka: „Poštovani profesore: kako naši naponi da Vas tijekom Vaše europske turneje dovedemo u Zagreb nisu uspjeli, biste li nam omogućili utješnu nagradu - kratak razgovor s Vama u Sarajevu“. Od jednog od najpoznatijih znanstvenika današnjice dobili smo brz i potvrđan odgovor.

Nakon intervjua, ostalo se posložilo razmjerno lako. Kolega Aleksandar Joksić tijekom ljeta imao je priliku susresti niz sjajnih antropologa u Budimpešti i tako je nastao intervju s Ledom Cosmides, još jednom vrhunskom znanstvenicom.

Povjesničarka umjetnosti Ana Munk i povjesničarka Zrinka Blažević ponudile su svoje zanimljive tekstove koji nadilaze navodno samorazumljive granice znanstvenih disciplina. Kako mrtva tijela mogu imati važnu funkciju u umjetnosti i životu? Koliko je važan pojam mentaliteta? Josip Hrgović pripremio je popularniju verziju vlastitog teksta koji spaja evucijsku psihologiju i bihevioralnu ekonomiju. Kolega Igor Mikloušić priložio je tekst o antropološkim tumačenjima „onostranoga“. A moldavski psiholog Dorian Furtună ponudio je klasični tekst iz evucijske psihologije - o agresivnosti.

U ovome prvom broju naći ćete i dva zanimljiva putopisa, poznatih putnika i putopisaca, Mladena Joke iz Sirije i Lare Černicki s puta sv. Jakova. Mislili smo da je važno imati i reportaže neopтереćene teorijom, i s tom ćemo praksom nastaviti i dalje. Osim zanimljivosti tih putovanja, tim smo tekstovima željeli dovesti u pitanje obrasce oblikovanja domaćih znanstvenih časopisa, a shodno tome i znanstvenih radova (i njihova financiranja), koji ne podnose izvješća o doživljajima i iskustvima, osim ako im umjetno ne prilijepimo neku tuđu „teoriju“. Taj suvišak teorije smatramo neprimjerenom i lošom praksom, razmjerno proširenom u kulturnoj antropologiji.

Antropologija je vrlo široka disciplina. Ima li čega što se ne tiče čovjeka? Željeli smo stoga otvoriti antropološki forum svim studentima, nastavnicima, iz raznorodnih područja. Željeli smo potaknuti i žanrove netipične za znanstvene časopise. Organizirat ćemo polemike o važnim znanstvenim i socijalnim temama.

Budućim autorima želim ukratko reći: bit ćemo maksimalno otvoreni - tematski i žanrovski. Bitno je da vaši tekstovi budu zanimljivi. Za nas je to prvi imperativ. A znanost će se već iskristalizirati. I da: ako imaju veze s evolucijom, tim bolje!

Uživajte u čitanju i druženju s nama!

Radovi

Relikvije, relikvijari i antropomorfna imaginacija

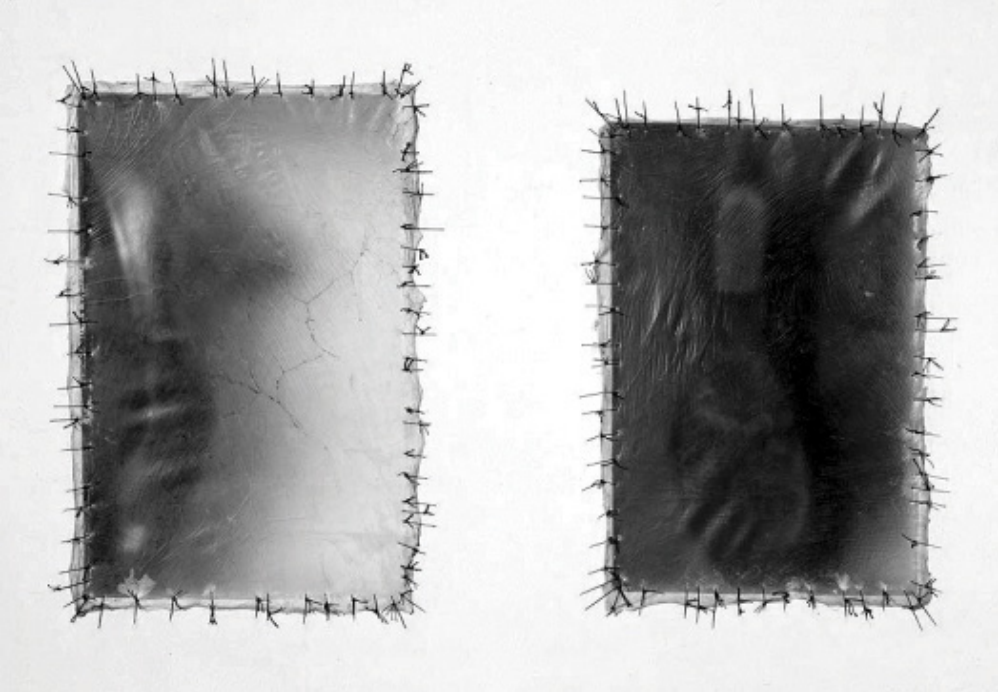
Ana Munk

Atropomorfizmi su ljudski ostaci. Tijekom srednjeg vijeka, najcjenjeniji su takvi ostaci svetačka tijela, relikvije. Crkva je svojim odredbama ograničavala osjetilni pristup relikviji i time posredovala tumačenje i doživljaje antropomorfizama. Guilbert iz Nogenta (12. st.), Petrarka (14. st.) i Ernest Jentsch¹ opisuju osjećaj nelagode koju budi tjelesni ostatak ojačan protezom, metalnim relikvijarom. Kako se u srednjem vijeku od tjelesnih ostataka stvarao dojam žive prisutnosti svetaca? Kakva je njihova uloga u pokretanju društvenih interakcija?

U studiji suvremene kolumbijske umjetnice Doris Salcedo, autorica Mieke Bal, organske predmete poput kostiju, kirurških konaca, odjeće, cipele, životinjske kože i druge slične predmete iz njenih umjetničkih instalacija naziva „antropomorfizmima“: „to su zamjetni ostaci nečega što bismo gotovo, premda ne baš sasvim, mogli smatrati – prikazima“². Na zidnoj instalaciji *Atrabilarios* iz 1992-3. Doris Salcedo, iznošene cipele postavljene su u kvadratnu nišu, prekrivene kožama zašivenih kirurškim koncem preko čvrstih rubova niše kako bi prikriji punu vidljivost tih antropoloških ostataka. Kroz filtere mlječne boje osjećamo „prošli život“ tih odbačenih objekata (Slika 1).

U suvremenoj umjetnosti antropomorfni ostaci nisu rijetki. Oni predstavljaju sredstva predočavanja raznolikog spektra kritičkih stavova. Joseph Beuys je primjerice u svojoj instalaciji, memorijalnom oltaru žrtvama holokausta, pod imenom „Demonstracija iz Auschwitzta“, aranžirao predmete u čvrsto zatvorene muzejske vitrine (Slika 2.). Premda na pseudo-panoramskoj fotografiji koja se proteže cijelom instalacijom možemo uočiti jasne reference na koncentracijske logore, većinu objekata predstavljaju organski ostaci: kvadri masti na grijalici, mrtvi štakori, komadi kobasice oblikovani u nešto nalik na kopita, zahrđali metalni diskovi nalik na plitice, ili kolačić nalik na euharistiju pored križa. Ti objekti nemaju izravne veze s koncentracijskim logorima, premda nas podsjećaju na predmete koje su žrtve mogle ostaviti za sobom. Premda se ne radi o izravnom prikazu, štoviše, time što priječe potpunu definiciju predmeta svoje kritike, antropomorfizmi potiču imaginativnu rekreaciju kaotičnog svijeta ljudske stvarnosti u koncentracijskim logorima i drugdje. Kako antropomorfizmi imaju moć približavanja intimno ljudskoga, ljudske patnje, ili nasilja nad ljudima, oni istodobno politički pokreću antropomorfnu imaginaciju kod promatrača. Posebno u Beuysovom djelu mirisi i smradovi raspadajućih objekata ističu da je riječ o procesu koji i dalje traje. Naš osjetilni i vizualni doživljaj je uvjetovan svijesti o hermetičkoj zatvorenosti predmeta u vitrinama koje guše i koje umjesto da slave i monumentaliziraju takvu akumulaciju smeća, se čine poput retorti raspadajućeg procesa koji nas aficira u sadašnjosti.

Umjetnici mogu koristiti različita sredstva da potkopaju gloriifikaciju vlastitoga djela. Jedna od strategija koju koriste Beuys i Salce-

Slika 1. Doris Salcedo, *Atrabiliarios*, 1992-1993, Pulitzer Foundation, St. Louis, MO

Slika 2. Joseph Beuys, *Auschwitz-Demonstration* 1956-64, Darmstadt: Hessisches Landesmuseum

do u opstrukciji dominantnog dojma monumentalizacije ostataka jest uklapanje specifičnih, osobnih ili kulturnih referenci u vlastito djelo, kako bi istaknuli stvarnost „zaboravljenog pokojnika“⁴² čiju prisutnost oba umjetnika pokušavaju pronaći i evocirati. Ženska iznošena cipela u djelu Salcedove nosi oznake spola i razdoblja kojem pripada. Ništa nas ne priječi da slobodno spekuliramo o stilu, modi ili ženskosti tih cipela, ali naša se mašta vodi respektom i osjećajem reda koji vlada instalacijom. Kvadri-kutije, osjećamo, predstavljaju ljesove za tijela sahranjena negdje drugdje. Beuys često koristi filc, kako bi ukazao na raznolika ljudska iskustva, pa čak i na kršćansku asketsku tradiciju okajanja grijehova, a moguće i grijeha koje je umjetnik možda počinio u nacističkoj mladosti. Ono što antropomorfizme čini toliko učinkovitima jest njihova sposobnost da razgrade diskurse kojim se obično služimo i pomoću kojih funkcioniramo. Budući da su antropomorfizmi ostaci koje stvaraju ljudi, oni su jedinstveni predmeti kojima se može posvjedočiti o kontinuitetu ljudskog iskustva tijekom vremena. To su predmeti pomoću kojih mislimo o prošlosti, i – što je vrlo značajno, oni nas navode da o prošlosti razmišljamo - intimno.

Međutim, antropomorfizmi nisu potpuni prikazi. Premda antropomorfizmi stvaraju razne prikaze, ti prikazi ih ne nadilaze, niti ih zamjenjuju onako kako tvrdi Belting u svojoj studiji slika u antropološkom kontekstu. Kada govori o nizu prikaza u pogrebnom kontekstu, poput fotografija preminulih, ili klasičnih stela, Belting te prikaze tumači kao virtualna tijela odsutnih mrtvaca koji pomoću prikaza zamjenjuju njihovo mjesto među živima, dok istodobno samo tijelo doživljava ontološki transfer, kroz rituale i razne kulturne prakse stvaranja prikaza³. Ali, po mom sudu, to nije uvijek slučaj, i želim poreći valjanost Beltingove koncepcije „simbolične razmjene mrtvoga tijela i živog prikaza“, barem kada je riječ o srednjovjekovnoj kulturi štovanja relikvija o kojima pričam u ovome članku. Vizualna prisutnost antropomorfne ostatka, relikvija, po mom mišljenju razgrađuje i onemogućuje sublimaciju leša u prikaz. Snažna vizualna pristnost antropomorfizma potkopava učinkovitost institucionalnih okvira poput relikvijara i drugih svetišta, u kojima obično nalazimo spomenute antropomorfizme. Iskoristit ću niz srednjovjekovnih tekstova i vizualnih izvora koji preispituju ili poriču učinkovitost crkvene doktrine o relikvijama te izabrane primjere iz povijesti venecijanske kulture relikvija, kako bih dovela u pitanje koncepciju o potpunom i apsolutnom ontološkom transferu relikvije u prikaz, naime koncepciju prema kojoj se raspadajuće tijelo potpuno mijenja u estetizirani predmet. Započet ću pregledom nekih opće prihvaćenih tumačenja relikvija i predmeta u koje su smještene.

Tjelesne relikvije su ljudski ostaci. Oni nisu prazni, generički ostaci, čak ni kada su pretvoreni u čistu prašinu. Čak i sekundarne relikvije, koje nisu ostaci stvarnih tijela već predmeti koji su bili u kontaktu s tijelom sveca, imaju određenog vlasnika, i stoga imaju status autentičnih svetačkih tijela. Mogli bismo citirati golemu literaturu, srednjovjekovna i suvremena tumačenja koja tvrde da su relikvije „pars pro toto“ stvarnoga tijela, tjelesni fragmenti koji zadržavaju prisutnost i (čudotvornu) moć njihova nositelja. Crkva je razumjela socijalnu snagu antropomorfizama, i pokušala ju je upregnuti. Kada se na petom Koncilu u Kartagi, godine 401., utvrdilo da relikvije sumnjivih izvora mogu biti autentične, pod

uvjetom da su bile prihvaćene u kulturnoj tradiciji određenog sveca, ta je odluka povezala relikvije s crkvenim mjestima štovanja, s ritualnim praksama i teološki-opravnanim tumačenjima o smislu i načinu njihova korištenja⁴.

Relikvijari su sredstva kojima se uređuje nestrukturirani ljudski kaos i raspad, a relikvijar služi da bi se tome kaosu dao institucionalni smisao slično kao što srednjovjekovni tekstovi o svetačkim mukama nastoje obrazložiti i protumačiti patnje svetaca. A kada je riječ o fragmentarnoj prirodi i propadanju, tjelesne relikvije u relikvijarima počele su se smatrati, kako se tvrdi u studiji Caroline Bynum⁵, metonimijskim prikazima uskrsnulih, glorificiranih tijela svetaca u nebesima. Krhke kosti i njihove mimetičke metalne proteze, zbog njihove neraspadljive, čiste, trajne, spasonosne prirode, počele su predstavljati paradigmu ljudskog uskrsnuća. Relikvije, učvršćene relikvijarima, ističu ljepotu, čvrstoću i sjaj uskrsnulih tjelesnih fragmenata; relikvijari postaju njihova nova, sjajna koža. Već u drugome stoljeću, u tekstu koji nam prenosi život sv. Polikarpa, sprženo meso mučenika se ontološki transformira u čvrsto svjetleće tijelo, u „zlato ili srebro skovano u peći“. U spomenutom tekstu pojašnjava se da su relikvije „skupocjenije od dragog kamenja i finije od zlata“⁶. Sličnu poruku šalje na primjer i natpis na grobu sv. Ambrozija (c. 840 godine, u crkvi sv. Ambrozija u Milanu):

Sjajna grobnica što nosi život, ukrašena draguljima, svjetluca zbog prekrasne ljepote materijala. Ali tek u njegovoj unutrašnjosti leži stvarno bogatstvo, mnogo skupocjenije od bilo kakvog metala - jer u njoj su svete kosti⁷.

Procjenjujući vrijednost relikvije i grobnice, natpis zaziva pravednu podjelu promatračeve pažnje; ona pokušava uravnotežiti umjetnički utjecaj i ljepotu grobnice s značenjem kostiju. Na sličan način Thiofrid iz Echternacha piše u 12. stoljeću da su svjetlucajuće zlato i drago kamenje metafore za svetačke vrline. Ta se metafora proširuje i na žive svece, kako objašnjava Brigitte Buettner⁷. Primjerice sveta Agneza odbija dragulje koje joj nudi prosac: zadovoljit će se prstenom, ogrlicom i haljom ukrašenu dijamentima svog vječnog zaručnika. Ona odbacuje ljepote ovoga svijeta kako bi stekla ljepote onoga.

Dosad sam opisivala stavove koji pripadaju ideacijskoj strukturi Beltingova tumačenja simboličkih vrijednosti prikaza kojima se mijenja ili supstituira tijelo koje je mrtvo i nije više prisutno. Sljedećim primjerima želim preispitati kako su relikvijari problematizirali ili pogrešno ispunili svoju institucionalnu (crkvenu) zadaću, odnosno promašili svoju ulogu nadomjestka za relikviju. Na kakav su sve način relikvijari mogli biti subverzivna sredstva protiv njihove dominantne interpretativne uloge i funkcije? Jesu li postojale okolnosti u kojima je dolazilo do greški ili disonanci između fosiliziranih ostataka i okvira (relikvijara) čija je funkcija da glorificiraju i nadograde ljudske ostatke? Jezgru tog istraživanja nalazim u osjećaju jeze koje potiču objekti koji kombiniraju organske i tehnološki napredne komponente. U klasičnom eseju njemačkog psihijatra Ernsta Jentscha, jezovitost, tajanstvenost, i neugodnost (na njemačkome: unheimlich) u umjetnosti locirana

je u figurama od voska, u panoptikonima i panoramama, karnevalskim maskama i automatiziranim figurama, ali isto tako i u mrtvim tijelima:

Užas koji u nama zaziva mrtvo tijelo (posebno ljudsko), mrtvačeva glava, kosturi i slične stvari, možemo objasniti time što su razmišljanja o latentnoj životnosti uvijek tako blizu spomenutim stvarima⁴¹

Jentschov stav da su automatizirane figure mnogim ljudima neugodne, kasnije se objasnilo ispitivanjima utjecaja verisimilitude (istinolikosti) u kontekstu moderne tehnologije.

„Jentschov uvid da pri antropomorfnim oblicima veći stupnjevi sličnosti sa stvarnim, potiču intenzivnije osjećaje užasa, potkrijepila su recentnija djela iz robotike: ona su pokazala da se „dolina užasa“, područje negativnih ljudskih emocionalnih reakcija na sofisticirane simulakrume, protuintuitivno, širi a ne smanjuje upravo sa stupnjem istinolikosti. Locus classicus užasnoga predstavlja, naravno, mrtvo tijelo, lešina, i jedno vrlo vjerojatno objašnjenje jest činjenica da raskorak očekivanja i učinka podsjeća promatrača na vlastitu smrtnost⁸.

Osjećaj neugode i odbijanja antropomorfnih oblika (kao što su mimetički relikvijari), kojima su se nadograđivali ljudski ostaci, izražavali su i srednjovjekovni promatrači. Najstrastveniji mislilac o temi relikvija, Guibert, župnik Nogenta, napisao je *De pignoribus sanctorum* godine 1120⁹. Jedna od Guibertovih standardnih tema jest problem autentičnosti svetih tijela. On kritizira smiješnu okolnost da postoje dvije glave svetog Ivana Krstitelja: jedna u Konstantinopolu, a druga u Angersu, i zahtijeva da se ukine praksa izmišljanja relikvija. Primjerice u slučaju kada je biskup Amiensa prebacio tijelo sv. Firminusa, mučenika, iz jednog lijesa u drugi – s metalnim natpisom i njegovim imenom, a da pri tome nije imao nikakve dokaze njegova identiteta. Osim što je vjerovao da tijelo mora biti autentično, Guibert je također smatrao da se sveto tijelo ne smije objektificirati spektaklima koje su svećenici organizirali kako bi na hodočašćima njime zarađivali novac, odnosno da se tijela svetaca ne smiju komodificirati popularnim ritualima kojima će crkveni časnici stjecati slavu i profit: „Kakav će (posljednji) sud biti o onima čiji je jedini razlog lakomost, o onima koji čine da se tijela svetaca raznose bez počinka, uvijek u pokretu, koji svetačka tijela uzdižu i prikazuju jedino zato da od toga zarade“⁹. Osim što se protivi zaradi stečenoj nošenjem relikvijara po selima, Guibert se protivi i spektaklu svjetlucajućih metalnih relikvijara u pokretu, njihovoj performativnoj funkciji, jer smatra da je čovjek stvoren od zemlje i u zemlju se treba vratiti. Bog, kaže Guibert, nije rekao da je čovjek stvoren od zlata i srebra, pa stoga njegovi ostaci ne bi trebali počivati u zlatu i srebru. I Krist je, kaže, bio umotan u jednostavno platno.

Kako bi dodatno potkrijepio svoje primjedbe protiv estetskih i tehnoloških poboljšanja relikvija, Guibert priča priču o relikviji ruke koja je ozdravila bolest njegova srodnika, kada je relikvija dotakla oboljelo tijelo. Svaki put bolest je bježala u neki drugi dio tijela njegova rođaka, i napokon se zaustavila u lopatici, nakon čega je zauvijek napustila oboljelog. Jedna plemkinja je tu čudot-

vornu relikviju željela pozlatiti, ali relikvija se oduprijela takvim pokušajima. Posebno je jedno mjesto na relikvijaru bilo otporno na zlatareve pokušaje da ga se ukrasi dragim kamenom. Stoga, prema Guibertu, relikvije ne bi trebalo vizualno manipulirati, a ukrasi ne bi trebali posredovati moć relikvije ili pretpostavljati vrlinu sveca. Valja međutim dodati da je Guibert selektivan u svojim primjedbama na prikaze. Primjerice, on ne sumnja u Kristovu prisutnost na raspelima: „Gipsana slika nalik na našeg Gospodina govori vjerniku isto tako učinkovito kao što bi mu i Krist sam govorio⁹.“ Guibert dakle razmišlja i o tome tko smije kooptirati pokretačku moć svetih predmeta. Niti svećenici željni utjecaja niti naručitelji relikvijara ne bi smjeli imati tu moć, dok Kristu, posve logično, nije potrebna dozvola da djeluje kroz svoj prikaz.

Dva stoljeća kasnije, Petrarka, pjesnik začetnik talijanske renesanse, isto je tako osjetljiv kao i Guibert po pitanju djelotvornosti relikvija i prikaza. Petrarkina knjiga iz 1353. *Lijekovi za Fortunu, dobru ili lošu* bila je svojevrsna self-help knjiga četrnaestog stoljeća. Zamislio ju je kao alegorični sustav u kojem Razum razgovara sa četiri Strasti, što mu ih je poslala Fortuna. Razum postavlja pitanja i razgovara s Ugodom kako bi potaknuo čitatelja da i sam dođe do mudrosti koja će ga dovesti do vita activa, aktivnog života s više časti i vrlina. U dijalogu između Razuma i Ugode, kako je sugerirao Collareta, Petrarka je možda komentirao relikvijar čeljusti sv. Antuna dovršen dvije godine prije njegova posjeta Padovi godine 1351.¹⁰ (Slika 3). Petrarka govori glasom razuma i piše:

Razum: Prirodu stvari ne može nadvladati ljudsko umijeće, pa često, što više napora uložimo da istaknemo ili sakrijemo tu prirodu, ona tim više izlazi na vidjelo, kao da smo ju naljutili ili provocirali. Raspadanje tvoje jadne smrtno lešine ne može se promijeniti bojom ili mirisom – time će ono postati još vidljivije.

Ugoda: Ali ja sam ukrašena dragim kamenjem.

Razum: Smjesti blijedi leš u zlatni lijes, i okruži ga draguljima i purpustom, i dobit ćeš: što je veći ukras to je veći užas. Da te moje riječi ne bi uvrijedile, razmisli o tome da riječ cadaver potječe od latinske riječi cado, što znači, propadam ili izdišem¹¹.

Dakle, Petrarka odbija, štoviše, on se užasava ukrašavanja lešina. Jaka vizualnost relikvijara „provocira“, tj. oživljava mrtvu tvar u svojoj jezgri koja je trebala nestati, tvar koja nije trebala nastaviti trajati činom umjetnika ili djelotvornošću umjetnosti. Petrarkin pokušaj da odvoji djelovanje relikvijara/okvira od njegova sadržaja, da vidi njihov suodnos, dovodi do toga da ga relikvijar ne uspijeva očarati. On shvaća da susret raspadajuće lešine i njezina zlatna lijesa stvara suvišak neprirodnoga, magijskoga. Drugim riječima, kada je fragment skriven, gledatelj postaje primatelj jake vizualne energije ukrasa, a ne same relikvije. Tada je siguran od „užasa“ magije. Prema predmodernim kao i modernim estetskim standardima i tehničkoj izvedbi, relikvijar sv. Antuna fantastično je umjetničko djelo upravo zahvaljujući obilježjima koja su odbijala pjesnika. Sirova kvaliteta iznimno jakog antropomorfizma, u interakciji sa svojim umjetničkim okvirom, postaje učinkovita disruptivna strategija, strategija koja razgrađuje „diskurs u ko-

Slika 3. Relikvijar čeljusti sv. Antuna Padovanskog, 1349, Riznica crkve sv. Antuna Padovanskog, Padova

jemu mi normalno funkcioniramo.“ Ipak, Petrarka, kao ni Guibert iz Nogenta, nije dijelio posebna ikonoklastična uvjerenja: kao što je Guibert vjerovao u učinkovitost raspela, Petrarka je volio svoje omiljene slike zbog njihovih intrinzičnih estetskih i vjerskih kvaliteta. Primjerice, Petrarka s ljubavlju opisuje visoki reljef, poprsje sv. Ambrozija kao da je riječ o nečem živom, o nečemu što diše: lik sv. Ambroza odiše autoritetom, njegov izraz je veličanstven, a njegove oči izražavaju mirnoću. Unatoč tomu, Petrarka savjetuje umjerenost u umjetničkom uživanju, kako bi izbjegao zamku idolopoklonstva.

Utjecaj relikvijara sv. Antuna nekoć je bio još jači uz pomoć mehaničke sprave: pomične metalne maske koja je bila učvršćena ispred šupljine na mjestu lica. Francesco Lucchini¹² je svojom rekonstrukcijom pokazao kako je relikvijar mogao funkcionirati i kao potpuno naturalistički portret sveca s realistično oblikovanim licem, lijepo oblikovanim ušima i kapuljačum i kao dekonstrukcija pomiješanih medija kad šupljina lica nije bila pokrivena mas-

Slika 4. Rekonstrukcija relikvijara sv. Antuna Padovanskog, prema F. Lucchini

kom (Slika 4.). Bez proteze lica i s kasnijim bogatim ornamentalnim dodacima, relikvijar postaje labirint koji pogled promatrača hvata u zamku i usredotočuje na šupljinu u kojoj leže jezovite kosti čeljusti sa zubima.

Jednako jezovit, pa ipak spektakularan učinak vizuelno naglašenog ljudskog ostatka koji „raznosi“ svoju posudu, možemo vidjeti i na primjeru relikvijara poprsja Marije Magdalene (1283.). Sam relikvijar više ne postoji, ali na gravuri koju je objavio Faillon¹³, Magdalenina struktura kosti lica može se razaznati pod pokrovom od gorskog kristala koji zamagljuje i iskrivljava, ali koji istodobno, animira kosti refrakcijom svjetla (Slika 5.). Relikvijar je također imao pokretnu metalnu masku. Na kasnijim crtežima taj metalni pokrov prikazan je kao posve odvojen, što znači da su postojale dvije posve različite vizualne opcije i dva različita vizualna efekta: jedan mimetičan, a drugi, nesličan i nelogičan, iskrivljen staklom. Kako su te dva načina promatranja trebala funkcionirati u ritualnoj praksi, i koja je opcija bila bolja u specifičnim promatračkim kontekstima, nažalost nije dokumentirano.

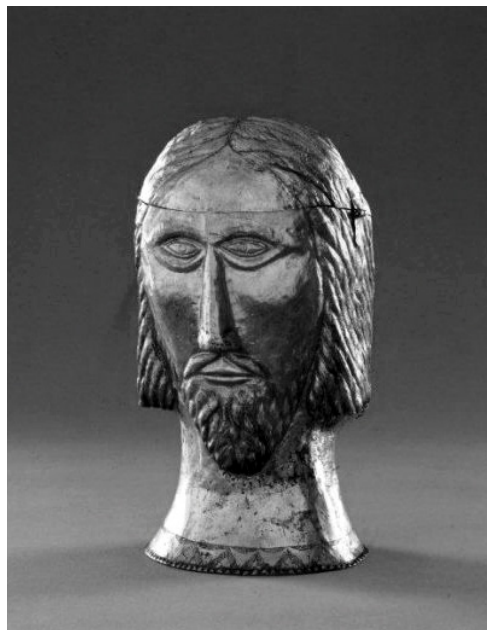
Vizuelne nelogičnosti i disonance, imanentne relikvijarima koji ističu dijelove tijela, stvaraju poremećaje u somatskom jedinstvu prikaza. Izložena relikvija stvara točku otpora mimetičnoj figuraciji. Vizualno, ta se točka otpora može postići i drugim sredstvima. Primjerice relikvijar glave sv. Jakova u katedrali u Pordenoneu, stvara cijelo područje lubanje vizualno dvosmislenim, jer funkcionira istodobno i kao mehanička sprava – pokrov za posudu – i kao konstitutivan dio mimetičnog prikaza (Slika 6.). U drugom primjeru, prekrasan relikvijar poprsja sv. Permerine ima pokretne

oči¹⁰ (slika 7.). Zamrznuto lice možemo protumačiti kao nebesko tijelo „u slavi“ silom stečene interpretativne navike i formalnog jedinstva prikaza. Međutim animirano lice navlači na sebe osjećaj jezovitosti, jer je status tog umjetničkog djela kao simulakruma relikvije koja se nalazi unutra - problematičan, odnosno - kako vjerujem - neriješen. Taj odnos simulakruma i relikvije neriješen je i na primjeru relikvijara čeljusti sv. Stjepana mađarskog, u riznici dubrovačke katedrale. Na tome primjeru čeljust je toliko malo obrubljena da njezin okvir više nema moć transformacije, sublimacije ili umirivanja snage relikvije (Slika 8.). Još je problematičniji relikvijar u obliku euharistijskog kaleža (nekoć izloženog) na visokom oltaru crkve sv. Marije dei Servi u Veneciji¹⁴ (Slika 9.). Okrunjen gornji dio lubanje i čela izlazi izvan kaleža kasnogotičke izvedbe. To je primjer smiješane metafore u kojoj ljudsku lubanju ne možemo primjereno objasniti kao dio kaleža u kojem je sadržana Kristova žrtvena krv, osim ako relikvijaju i sakramentalnu krv ne protumačimo kao tvari sa sposobnošću da se pretvore u nešto drugo. Jasno je da kalež upućuje na to da je vino transsubstancijacija krvi, međutim, u tom primjeru relikvija čini se nije primjereno uokvirena, čime se stvara jezovit dojam kao da ona izlazi iz njega. Takvo rješenje zasigurno ne bi bilo moguće poslije Tridentskog koncila kada je crkva utvrdila veću važnost euharistije naspram drugih svetih „pars pro toto“ dijelova.

Premda je bilo riječi o vizualno posve različitim primjerima, možemo dijagnosticirati jednu zajedničku strategiju na djelu, a Alfred Gellovu teoriju¹⁵ možemo iskoristiti da nam pomogne objasniti sljedeću zajedničku osobinu ovakvih relikvijara. Naime, u svim spomenutim primjerima relikvija (indeks) stavlja umjetnika u položaj pacijenta – osobe koja je aficirana. Drugim riječima, ako

Slika 5. Crtež prema izgubljenom grafici relikvijara sv. Marije Magdalene (1283), nekoć u crkvi sv. Maximina (Provansa), izvor: M. Faillon

Slika 6. Relikvijar sv. Jakova, početak 14. st.,
katedrala, Pordenone

Slika 7. Relikvijar sv. Permerine, 1399-1409,
Museo Archeologico Nazionale, Cividale

Slika 8. Relikvijar čeljusti sv. Stjepana
Ugarskog, riznica katedrale Gospe Velike, 15.
st., Dubrovnik

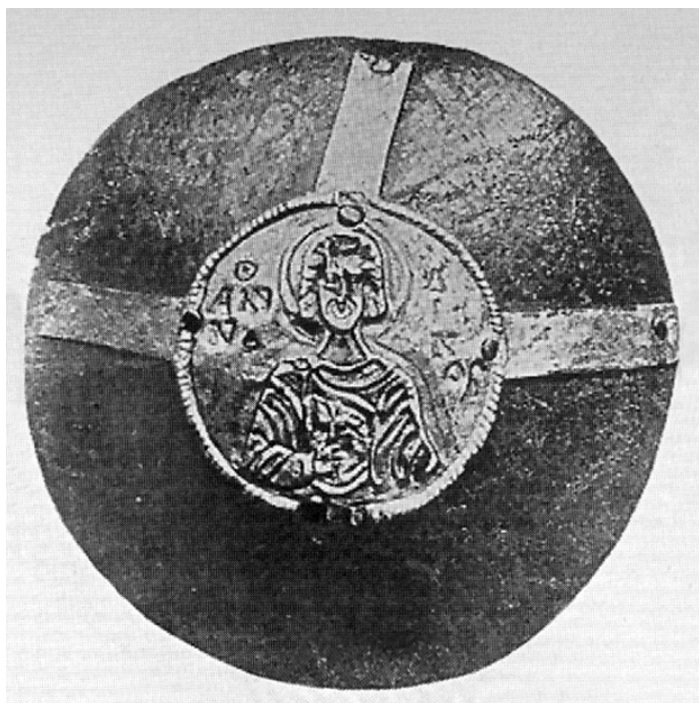
Slika 9. Relikvijar glave sv. Marije Kleofe,
nekoć u crkvi Santa Maria dei Servi,
Venecija, crtež prema Grevembrochu

relikvija diktira ili čak isijava svoj „imanentni učinak“ na umjetnika, a on ne čini ništa drugo doli da prepozna taj indeks, dobivamo situaciju koja je upravo obrnuta od odnosa koji obično zatičemo u zapadnjačkoj umjetnosti, a to je - da umjetnik svojim učinkom djeluje na indeks (umjetničko djelo), čime gledatelja stavlja u poziciju pacijenta, primatelja tog učinka. Alfred Gell je pokazao kako indeks može diktirati umjetnički rezultat na *ready-made* umjetninama poput Duchampsove vješalice za boce ili pronađenih predmeta poput stijena u budističkim vrtnim instalacijama (koje Gell zove prirodnim indeksom). Analogiju možemo proširiti čak i na manje uočljive primjere, poput spomenutih, uključujući i onaj relikvijara sv. Jakova, u kojem relikvija (indeks) uzrokuje slom mimetičnog jedinstva umjetničkog djela, ili na primjeru poprsja sv. Permerine na kojem sama relikvija (shvaćena kao indeks) pokreće oči.

Dosad sam isticala primjere povećane tjelesne prisutnosti relikvija u relikvijarima koje možemo smatrati odstupanjima od uobičajene prakse zatvaranja relikvija u relikvijare, koji relikviju čine nevidljivom. Htjela sam pokazati da postoje društvene okolnosti, odnosno određena mjesta i vremena, kada institucionalni okvir, postavljen teologijom relikvija i crkvenom ritualnom praksom, može postati problematičan. Povjesničari umjetnosti koji rade na sve utjecajnijem i dinamičnijem području vizualizacije relikvija, čini se da dijele mišljenje kako je takvo granično stanje, povijesna okolnost, u kojoj je došlo do ozbiljnog poremećaja štovanja relikvija i na istoku i na zapadu, bio pad Carigrada godine 1204. Bizantinske relikvije (*leipsana*) dolazile su na zapad u torbama, često lišene svojih posuda (*staurotechai*), njihovih protektivnih krila i pokrova. Sve je to bilo protivno originalnoj umjetničkoj i religijskoj namjeri. Pentcheva¹⁶ je istaknula kako je bizantinska relikvija, poput obrubljene lubanje sv. Akyndionosa početno bila zatvorena u nekom danas izbugljenom relikvijaru (Slika 10.). Danas, glava sv. Akyndionosa prikazuje zaobljeni vrh lubanje obuhvaćen pozlaćenim metalnim trakama sa slikom sveca i njegovim imenom u središnjem medaljonu. Takve minimalno oblikovane relikvije glave na zapadu su se smatrale ogoljelima, cranium nudum, kao što popis crkvenog inventara opisuje gotovo kompletan cranium sv. Jakova Mlađeg u trezoru katedrale u Halberstadtu koja je došla iz Carigrada godine 1208.

Žrtve križarske pljačke crkvenih trezora u Carigradu, relikvije su izgubile svoj početni liturgijski i interpretativni kontekst u kojem je relikvija bila postepeno otkrivana oku promatrača u liturgijskom okruženju. Reakcija zapadnjačke crkve bila je reafirmacija relikvijara kao nositelja i mjesta ritualnog misterija. Na Lateranskom koncilu održanom 1215. godine, bio je izdan dekret protiv trgovine relikvijama i njihovog štovanja bez dopuštenja rimske crkve, te je njihovo nediskriminirano pokazivanje (*passim ostendunt*) izvan kontejnera (*extra capsam*) bilo zabranjeno¹⁷. Pokušalo se onemogućiti prikaz umjetnički nedovoljno artikuliranih – goilih relikvija. Premda je Lateranski koncil zabranio prikazivanje ogoljelih relikvija godine 1215., sinoda u Budimpešti godine 1279. uvela je ograničenje na lateranske odredbe, i praktično ih ukinula za potrebe hodočasnika. Nakon što izražava kako nije primjeren izlagati relikvije izvan njihovih posuda ili kutija, kanon 27 tog koncila dodaje kako se za potrebe crkvenih blagdana ili na korist

Slika 10. Relikvija glave sv. Akyndinosa, prije 1204., cistercitski samostan Rosières

hodočasnika, a prema običajima pojedinih crkava, relikvije mogu prikazivati i gole¹⁸. Vidimo stoga na djelu dvije suprotstavljene težnje, prvu crkvenu, i drugu publike koja traži što bliži kontakt sa samom relikvijom. Takve potrebe publike „pojedinih crkava“ možemo pratiti u praksi štovanja relikvija u srednjovjekovnoj Veneciji.

Jedna od osobitosti venecijanskog vjerskog okoliša bio je i velik broj *corpisancti* – cijelih neraspadnutih tijela svetaca, ili fragmenta tijela koji se oblikuju tako da se čine kao cjelovita tijela. Kao društveni pokretači (agents) i po djelotvornosti, nije postojala razlika između relikvijara, svetih tijela, ikona, i drugih artefakata koji su stvarali čuda. Ikona što plače ili tijelo sveca koje reagira na afekt molitelja-pacijenta djeluju na sličan način. Ktome, kada je leš u stvarnosti sačinjen pomoću fragmenata kostiju, tekstilnih pokrova ili metalnih dijelova, on, paradoksalno, postaje sličniji skulpturi koju umjetnici stvaraju od umjetnih materijala, ali koje vjernici dodatno ukrašavaju odjećom ili nakitom kako bi postale životnije. Unatoč tomu, mi, povjesničari umjetnosti ne cijenimo ikone i tijela na jednak način zbog toga što smatramo da leševima nedostaje umjetnička komponenta (premda na mnogim mjestima postoje iznimni primjerci prekrasnog opremanja svetačkih tijela). Razlog za to, ponovno, kako vjerujem, leži u tome da kvantiteta antropomorfnog sadržaja u tako bogato opremljenim svetim tijelima smješta umjetnika u poziciju pacijenta, vis-a-vis indeksa (tijela), bez obzira na to kako umjetnički uspješno oprema grobnice ili kapele može izgledati - estetski. Isto tako, vjerničke intervencije u posvećene slike (dragulji, zavjetni priloz, odjeća) guše sliku koju

je stvorio umjetnik, i ukida umjetnikov subjektivitet u stvaranju mimetične slike. Umjetnička djelotvornost koja se smanjuje ili posve ukida povećava djelotvornost prirodnog indeksa (relikvije), a to je razlog zbog kojeg su se nekoć (a ponegdje i danas) *corpisanti* držali toliko važnim.

Tijelo koje nastanjuje prikaz

Kratko nakon propasti Serenissime godine 1818. Gaetano Grezler, profesor slikarstva iz Verone, dao si je u zadatak da sačuva venecijansko nasljeđe: skupio je relikvije iz crkve sv. Lorenza u Veneciji, i prebacio ih u Vodnjan (u Istri) u kojoj su i danas izložene u župnoj crkvi sv. Blaža. Zbirka se sastoji od 264 identificirane i 41 neidentificirane relikvije - od kojih su mnoge umjetnički gledano - neugledne - te se čuvaju u jednostavnim ampoulama ili su posve gole. U toj zbirci postoji i nekoliko *corpisanti*, i to je prema mojim spoznajama najveća zaliha venecijanskih svetih tijela izvan Venecije.

U bogatoj Vodnjanskoj zbirci postoji i tijelo Nikoloze Borse (1447-1512), omiljene redovnice i čudotvorke (Slika 11). Kada su se spojili samostani sv. Ivana Lateranskog gdje je Nikolosa umrla i samostan sv. Ane u Castellu, redovnice su htjele da se i Nikolozino tijelo premjesti s njima. Dozvola je bila dobivena da se otvori grob, te su njeno tijelo i odjeća nađeni neraspadnuti. Vijest se proširila i ljudi su se sakupili, a neki su bili i dovoljno spretni da se domognu dijelića njene odjeće. Nikoloza je i usvojem daljnjem posthumnom životu djelovala kao aktivni pokretač društvenog života samostana, iako je njeno tijelo počivalo u mramornom sarkofagu visoko postavljenom na zidu. Otvaranja groba i javno izlaganja Nikolozinog tijela dogodilo se 1686, 1700, 1750 i 1759.

Opisat ću što se dogodilo godine 1700. Giulia Maria Zinelli, redovnica u samostanu sv. Ane čula je tri udarca koji su dolazili iz Nikolozinog groba, vidjela poklopac groba kako se otvara vođen nekom nadljudskom silom te čula kako se doziva njeno ime. Stekla je dozvolu patrijarha venecijanskog crkve da se grob otvori na oduševljenje javnosti koja se brzo okupila kako bi izlječili svoje bolesti. Tom prigodom, dogodilo se čudo o kojem izvješćuje Giulia:

„Ja, Maria Giudita Canal, redovnica u samostanu sv. Ane u Veneciji, potvrđujem i ispovjedam, iako sam nevrijedna primitka takve milosti, da sam izlječena time što sam vidjela nepokriven leš sjajne Nikoloze...Kada je blaženo tijelo bilo otkriveno pokazalo je znakove da je bilo promatrano“¹⁹.

Slika 11. Tijelo sv. Nikoloze Borse, župna crkva sv. Blaža, Vodnjan

Otkrivanje tijela i podizanje pokrova, stvorilo je priliku za djelovanje relikvije kao animirane materije što je slično otvaranju poklopca na relikvijaru. Najraniji dokaz o javnom pokazivanju svetih tijela u Veneciji datira u 1094. godinu kada je bila posvećena crkva sv. Marka u Veneciji. Tada je tijelo sv. Marka bilo izloženo pet mjeseci obučeno u liturgijsku odoru „kao da je spremno služiti misu“ prema riječima jednog benediktinca koji je tom događaju svjedočio. To javno izlaganje tijela na štovanje građanima Venecije pratilo je čudotvorni pronalazak tijela sv. Marka u stupu crkve sv. Marka (Pilastro del Miracolo), a cijeli događaj je bio zabilježen i prikazan na mozaiku iz 13. stoljeća koji se i danas može vidjeti na tom stupu. Kako je interes za venecijansku umjetnost među istraživačima velik, tako se i o tom mozaiku dosta pisalo, te se smatra da je cijeli događaj izmislio dužd Ranieri Zeno kako bi osnažio svoju političku poziciju oslanjajući se na tradiciju i ogromnu važnost koju je sv. Marko, zaštitnik Venecije, imao kako među pučanstvom tako i u povijesti stvaranja venecijanske premoćne društvene i političke pozicije. Iako je shvatljivo sumnjati u mogućnost ugrađivanja svetog tijela u stup, a potom vjerovati u čudotvorno otkriće takvog tijela, u srednjem vijeku ugrađivanje tijela u arhitekturu crkve je bilo često, pa je dokumentirano i u Veneciji. Sv. Kandida, svetica koja je živjela u 12. stoljeću je također nađena u stupu godine 1592. i tom prilikom je sahranjivanje tijela u stupove crkve opisano kao „uobičajena praksa u davno vrijeme.“

Češća praksa je, međutim, bila smještati tijela na oltar. Sv. Saba (439-532) čije tijelo je bilo preneseno u Veneciju u 10. stoljeću je tako bio smješten na oltar u crkvi sv. Antonina odjeven u odjeću koju je nosio dok je bio živ²⁰. Sv. Maksim (ranokršćanski mučenik i novigradski biskup) u crkvi sv. Kasiana je bio pokazivan u biskupskoj odjeći opremljen svojim biskupskim štapom i križem²¹. Tijelo sv. Helene u crkvi u crkvi sv. Helene (gdje se i danas može vidjeti) je također bilo ukrašeno križem koji je navodno uvijek nosila sa sobom pa čak i relikvijom sv. Magdalene koja je joj je bila položena na prsima (Slika 12). Takvi predmeti za osobnu uporabu (odjeća, križevi, pa i druge relikvije) u pristustvu svetog tijela također postaju svojevrсни antropomorfnizmi. Mogli bi se navesti i mnogi drugi primjeri žive prisutnosti tijela među venecijanskim vjernicima. Sigurno je o tim tijelima trebalo brinuti, opremiti ih i dotjerivati na način koji, lišeni svake predrasude, možemo smatrati zaigranom i izravnom interakcijom s predmetom posebnog interesa i pobožnosti.

O tom neuobičajenom stupnju izravne interakcije s svetačkim leševima i kipovima nam govore vizitacije Giovannija Ladislao Pyrkerja, patrijarha venecijanske crkve koji je na tu dužnost bio ustoličen godine 1820. Da bi organizirao, sistematizirao, modernizirao, racionalizirao crkveno uređenje, te postignuo „triumf discipline“ nad oblicima pučke pobožnosti u Veneciji u vrijeme vladavine Austrijanaca, Pyrker se usredotočio i na kultne predmete²². Što se tiče skulptura, uočio je mnogo kipova koji su bili obučeni po posljednoj modi, ukrašeni velikom količinom nakita, cvjećem i perikama. Moglo se naći i po osam takvih kipova Bogorodice i mnogo kipova sv. Ane samo u jednoj crkvi. Kip sv. Filipa Nerija je bio obučen u liturgijsku odoru po modi vremena, a kipu Lorenza Giustinina se mijenjala odjeća, svečana ili jednostavnija, prema prilici. Zbog navodne ružnoće njihovih lica i tijela, takvi kipovi su

Slika 12. Tijelo sv. Helene, crkva sv. Helene, Venecija

u očima službenika 19. stoljeća izazivali užas i smijeh te su bile poduzete mjere da se mnoštvo takvih kipova u jednoj crkvi zamjeni samo jednom skulpturom od mramora. Takve mramorne skulpture poticale su nezainteresirani odgovor promatrača naspram angažiranog sudjelovanja vjernika koje su oživljeni kipovi budili kod promatrača.

Što se pak tiče relikvija i *corpisancti*, usprkos preciznim odredbama posttridentske crkve da relikvije moraju biti zatvorene u svojim posudama relikvijarima, Pyrkerove vizitacije pokazuju da se te odrebe nisu poštovala. Pyrker bilježi da u crkvi sv. Fantina neobuzdana pobožnost nekog ludog i lukavog „restauratora“ ga je navela da napravi glavu za leš koji je bio izložen na menzi oltara. Možemo pretpostaviti da je glava bila napravljena od gipsa i spojena s ostatakom tijela. Drugi „restaurator“ je stavio oči, uši i nos na lubanju jedne svetice također smještene povrh oltara. Sve se to činilo da se ožive suhe kosti i mumificirana tijela kako bi se činila što cjelovitijima. Na venecijansku sklonost izlaganju tijela na nehajan način, se za žaljenjem osvrnuo i drugi popisivač kada je primjetio da u crkvi sv. Marije (Santa Maria Mater Domini) svetačka tijela kao djeca koja spavaju u svojim lijepim koljevčkama, u potpunoj suprotnosti s onim što bi se moglo smatrati prikladnim načinom štovanja.

U svim ovim slučajevima svjedočimo praksi koja je od kipova stvarala žive prisutnosti, dok su relikvije našle domaćina u umjetničkom dijelu i postale umjetničke instalacije u kojima se fragment tijela stapa i prelazi u skulpturu. Miješajući organski i umjetni materijal, razlika između prikaza i samog tijela postaje nejasna. Namjera je takvih instalacija pojačati dojam žive prisutnosti i umanjiti umjetnika kao pokretača i stvaratelja (agent) stavljajući ga u poziciju pacijenta koji podliježe zahtjevima indeksa (tijela).

Trebalo je dosta umijeća da bi se omogućio i pojačao dojam žive prisutnosti pa su se tako tijela ojačavala protezama. Tako su primjerice, forenzičari otkrili da je tijelo sv. Klare u Asiziju koje se čini-

lo pravim ležećim tijelom u stvari lutka načinjena od srebra i koja sadržava nešto malo kostiju povezanih srebrnom žicom, tkaninom i tarom²³. Slične su studije provedene i na venecijanskim tijelima pa je tako sv. Helena, čije tijelo su posjećivali mnogi hodočasnici, intalacija koju tvore organski dijelovi: metalna maska koja čvrsto prilježe na ono što je ostalo od njenog lica, dok je ostatak kostiju pospremljen u „tijelo“, u stvari izduženu posudu od kositra koja simulira dužinu torasa i abdomena^{24,25} (Slika 12). Skupa brokatna tkanina prekriva konstrukciju od kostiju i metala stvarajući dojam cijelog tijela. Sve to zajedno stvara Gestalt sliku stvarnog leša, ali je u stvari ležeća skulptura pokojnika sa organskim komponentama, ili, bolje rečeno, tijelo koje nastanjuje svoj vlastiti prikaz.

Da zaključimo, Gellova teorija o umjetničkim djelima kao indeksima koji djeluju i pokreću društvene interakcije i rekacije nam je poslužila da definiramo relikvije kao prirodne indekse (kao što bi kamen položen u budističkom vrtu bio prirodni indeks ili neki pronađeni predmet postao sam po sebi umjetničko djelo). Slijedeći Gella, relikvijar u kojem je relikvija vizualno prominenti dio cjelokupnog umjetničkog djela je podijeljen indeks. Takav indeks stvara tenzije između umjetnički i tehnološki naprednog okvira (kao što je primjerice estetski upečatljiv zlatarski rad umjetnika koji je izradio relikvijar sv. Antuna) i prirodnog indeksa (kao što je čeljust tog sveca). Tako podijeljen indeks slama mimetičku cjelovitost umjetničkog djela, a može pobuditi osjećaj jeze, ili divljena. Dok su srednjovjekovni kritičar kulta relikvija Guibert iz Nogenta i talijanski pjesnik Petrarka smatrali da mrtva tijela trebaju biti prepuštena svojom prirodnom tijeku, a ne biti izložena naponu umjetničke obrade, vjernici su, usprkos crkvenim odredbama, teško odustajali od mogućnosti interakcije i dobrobiti koje im je vjera u živu prisutnost svetaca pružala. Nastojali su osnažiti taj dojam. Kako nam brojni primjeri iz venecijanske prakse pokazuju tjelesne ostatke su sklapali u žive prisutnosti svetaca, vidljivo ih izlagali na oltarima, a neživu materiju umjetnički izrađenog kipa oživljavali odjećom, perikama, nakitom pa čak i drugim relikvijama. Prema tumačenju Mieke Ball antropomorfizmi (tjelesni ostaci), a koje ona smatra „nečim sličnim, ali ne i potpunim prikazima“ su snažni pokretači antropomorfne imaginacije. Kao promatrači privučeni smo antropomorfizmima jer sukob organskog i umjetničkog može pobuditi dojam animiranosti, a time i nelagode (prema Jentschu). Priklanjamo se interpretaciji Mieke Ball koja moć antropomorfizama vidi u mogućnosti približavanja ljudskih iskustava kao što su smrt i prolaznost te u potkopavanju dominantnih interpretativnih diskursa koji nastoje ovladati tom moći, od srednjeg vijeka do holokausta. **AA**

Literatura

1. Jentsch, E. (1996). On the Psychology of the Uncanny. Prijevod Roy Sellars, *Angelaki*, 2, no.1, 7-17. (originalni rad objavljen 1906)
2. Bal, M. (2010). *Of What One Cannot Speak: Doris Salcedo's Political Art*. Chicago: University of Chicago Press.
3. Belting, H. (2011). *An Anthropology of Images: Picture, Medium, Body*. Princeton & Oxford: Princeton University.

4. Dooley, E. (1931). *Church Law on Sacred Relics*. Washington, D.C.: The Catholic University of America.
5. Bynum Walker, C. (1995). *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200-1336*. New York: Columbia University Press.
6. Stouck, M. A. (1999). The Martyrdom of St. Polycarp, Bishop of Smyrna. U M. A. Stouck (Ur.) *Medieval Saints: A Reader* (str. 3-9). Peterborough, Ont.: Broadview Press.
7. Buettner, B. (2005). From Bones to Stones—Reflections on Jeweled Reliquaries. U B. Reudenbach & G. Toussaint (Ur.), *Reliquiare im Mittelalter* (str. 43-59), Berlin: Akademie Verlag.
8. Flood, F. (2012). Notes from the Field: Anthropomorphism. *The Art Bulletin*, 93, 18-20.
9. Nash, L. C. (1941). *Translation of De pignoribus sanctorum of Guibert of Nogent: with Notes and Comments*. Neobjavljena master (magistarska) teza, Seattle: University of Washington.
10. Collareta, M. (1992). Aspetti e problemi di alcuni reliquiari a busto del Friuli-Venezia Giulia. U G. Bergamini & P. Goi (Ur.), *Ori e Tesori d'Europa: Atti del Convegno di Studio* (str. 235-244). Udine: Arti Grafiche Friulane.
11. Petrarca, F. (1991). *Petrarch's Remedies for Fortune Fair and Foul: a Modern English Translation of De remediis utriusque fortune, with a Commentary*. Prijevod Conrad H. Rawski, Vol. 1, Bloomington: Indiana University Press.
12. Lucchini, F. (2011). Face, Counterface, Counterfeit: The Lost Silver Visage of the Reliquary of St. Anthony's Jawbone. U N. Zchomelidse & G. Freni (Ur.), *Meaning in Motion. Semantics of Movement in Medieval Art and Architecture* (str. 35-62), Princeton, New Jersey: Department of Art and Archeology, Princeton University Press.
13. Faillon, M. (1865). *Monuments inédits sur l'apostolat de Sainte Marie-Madeleine en Provence : et sur les autres apôtres de cette contrée, Saint Lazare, Saint Maximin, Sainte Marthe, les saintes Maries Jacobé et Salomé*. Vol. 1, Paris : J.-P. Migne.
14. Pazzi, P. (1981). Il Tesoro della chiesa di Santa Maria dei Servi di Venezia: Itinerario di oreficeria veneziana attraverso la documentazione visiva di capolavori scomparsi. U *Oro di Venezia :5a Mostra dell'oreficeria, gioielleria, argenteria : antichi argenti veneti : Venezia-Cà Vendramin Calergi (Casinò municipale)* (str. 81-145), Venezia: Stamperia di Venezia.
15. Gell, A. (1998). *Art and Agency; An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
16. Pentcheva, B. V. (2012). The Performance of Relics: Concealment and Desire in the Byzantine Staging of *leipsana*. *Symeikta: Zbornik radova povodom cetredeset godina Instituta za Istoriju Umetnosti Filozofskog Fakulteta Univerziteta u Beogradu = Collection of papers dedicated to the 40th anniversary of the Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade* (str. 55-72), Beograd : Filozofski Fakultet, Univerzitet u Beogradu.

17. Tanner, N. P. (1990). *Decrees of the Ecumenical Councils: Nicaea I to Lateran V*. Vol. 1, Washington, D.C.: Georgetown University Press.
18. Herrmann Mascard, N. (1975.) *Les reliques des saints: Formation coutumière d'un droit*. Paris: Editions Klincksieck.
19. Budičin, B. (2011). Nikoloza (Nicolosa) Borsa, Ivan (Giovanni) Olini i ostale relikvije. Arhivsko gradivo župnog ureda Vodnjan (8,39; 8,40; 8,41; 8,42). Trankripcija i regesta. *Vjesnik istarskog arhiva, sv. 18*, Pazin: Državni arhiv u Pazinu, 19-121.
20. Sanudo, M. (1900). *Le vite dei dogi di Marin Sanudo Vol. 1*, G. Monticolo (Ur.), Città di Castello: Con tipi dell'editore S. Lapi.
21. Corner, F. (1758). *Notizie storiche delle chiese e monasteri di Venezia, e di Torcello*. Padova: Giovanni Manfrè.
22. Tramontin, S. (1971). Il patriarca Pyrker e la sua visita pastorale. U B. Bertoli & S. Tramontin (Ur.), *La visita pastorale di Giovanni Ladislao Pyrker nella diocesi di Venezia (1821)* (str. xliii-lxxii). Roma: Edizioni di storia e letteratura.
23. Pringle, H. (2001). *The Mummy Congress: Science, Obsession, and the Everlasting Dead*. New York: Theia.
24. Corrain, C. & Capitanio, M. (1995). Ricognizioni di alcune reliquie, attribuite a santi orientali, conservati in Venezia. *Quaderni di scienze antropologiche*, 21, 15-60.
25. D'Antigua, R. (2005). *Guida alla Venezia bizantina: Santi, reliquie e icone*. Padova: CasadeiLibri.

Adaptivno suboptimalni?

Bihevioralna ekonomija u naručju bihevioralne ekologije

Josip Hrgović

Postoji li u mozgu jedan opći mehanizam racionalnog imperativa koji se primjenjuje u različitim situacijama ili pojedini konteksti zahtijevaju vlastiti mehanizam za donošenje odluka? Primjerice, koristimo li isti mehanizam donosimo odluku hoćemo li ponovno posuditi novac nerazumno prijatelju, rastrošnom romantičnom partneru ili dalje ulagati u dionice koje već neko vrijeme gube na vrijednosti?

Ponašajni obrazac racionalnog ponašanja posjeduje imperativ koji kaže: „Djeluj tako da ostvariš najveću moguću korist uz što je moguće manje troškova!“ Neka je to imperativ koji, kada se sve na kraju života zbroji i oduzme, vodi najvećoj sumi koristi. To je, zapravo, klasični imperativ klasične ekonomske teorije. Ako je to nešto najbolje normativno što možemo osmisliti u donošenju odluka kod životinja, zbog čega nije fiksirano prirodnim odabirom u ponašanju životinja i čovjeka?

Efekt neoptimalnog skupljanja, efekt nepovratnog troška, Concorde efekt i efekt nerasipnosti vrlo su srodni efekti i samo su neki od brojnih obrazaca ponašanja uočeni u ljudi i životinja koji se naizgled ne podvrgavaju aksiomima optimalnog (ili ekonomski racionalnog) ponašanja. Svi ovi fenomeni ukazuju na to da ljudi i životinje obraćaju pozornost na troškove koje ne mogu više vratiti, iako bi racionalno bilo zanemariti ih i usmjeriti se na buduće troškove i ulaganja. Psiholozi su o tim i sličnim bihevioralnim obrascima proveli brojna istraživanja te su osmislili niz konstrukta posrednih kognitivnih mehanizama koji do njih vode. Međutim, nas zanimaju udaljeni evolucijski mehanizmi. Zbog čega toliko pogrešaka u donošenju odluka u ljudi i životinja? Ili to zapravo nisu pogreške? Racionalni imperativ nije fiksiran. Organizmi se međusobno razlikuju u donošenju odluka. Je li moguće da je suma suboptimalnih odluka na kraju adaptivna?

Optimizacija u evolucijskoj teoriji

Optimizacijski pristup u evolucijskoj teoriji pretpostavlja pitanje o adaptaciji. Recimo, možemo pitati zbog čega je prosječna razlika u godinama između muškaraca i žena u heteroseksualnim vezama pet godina. Vjerojatno ne možemo znati odgovor na to pitanje. Međutim, možemo pitati koja bi prosječna razlika u godinama između muškaraca i žena u heteroseksualnim vezama mogla biti optimalna s obzirom na određene elemente optimuma djelovanjem prirodnog (ili spolnog) odabira. Odgovor će biti adaptivno rješenje unutar adaptivnog modela. Optimalno rješenje u modelu će odgovarati (ili odudarati) od mjerenja. Da je nešto adaptivno suboptimalno je oksimoron, nije li?

Postoji li u mozgu jedan opći mehanizam racionalnog imperativa koji se primjenjuje u brojnim i različitim situacijama, raznolikim

prirodnim i društvenim okolišima, ili, pak, svaki drugačiji i posebni prirodni i društveni kontekst zahtijevaju svoj mehanizam za donošenje odluka? Primjerice, je li isti mehanizam na djelu kada moramo donijeti odluku o tome hoćemo li ponovno posuditi novac nerazumno prijatelju, rastrošnom romantičnom partneru, lakomislenom djetetu ili dalje ulagati u dionice koje već neko vrijeme gube na vrijednosti? Ili različiti mehanizmi ovisno o drugačijem kontekstu dovode do drugačijih odluka bez obzira na isti problem?

Kada bismo se željeli u pokušajima odgovora ponijeti poput klasičnih sociobiologa, morali bismo primijeniti tri različite teorije s drugačijim logikama objašnjenja (iako međusobno snažno povezane) na sva tri posebna problema, za prijatelja teoriju recipročnog altruizma¹, a za romantičnog partnera te za dijete teoriju spolnog odabira i roditeljskog ulaganja^{2,3}. Potencijalni odgovori mijenjaju se s obzirom na posebne zadatke promjenjive okolnosti okoliša.

(I) racionalnost u kontekstima

Takav stav u skladu je s temeljnom idejom životne istraživačke strategije Herberta Simona⁴ koji je prvi jasno izrekao da moramo zamijeniti opću racionalnost ekonomskog čovjeka s racionalnim ponašanjem kompatibilnim sa stvarnim informacijama i kognitivnim ograničenjima koje posjeduju organizmi u raznolikim okolišima u kojima žive.

Kahneman i Tversky⁵ bili su među prvima koji su temeljito istražili omaške u donošenju racionalnih odluka u skladu s racionalnim imperativom klasične ekonomske teorije. Tri su moguće teorijske strategije nošenja s omaškama u donošenju odluka. Nobelovac i njegov dugogodišnji suradnik smatrali su da je klasična ekonomska paradigma normativno ispravna, ali da ne opisuje proces donošenja odluka ispravno. Prema drugoj su teorijskoj strategiji klasična ekonomska objašnjenja racionalna i normativno ispravna, a istraživane su pogreške u donošenju odluka tek izuzeci. Treća je već navedena Simonova strategija, da su ljudi, poput drugih životinja, kognitivno ograničeni i donose odluke najbolje što mogu u okolišima u kojima žive. Takva istraživačka strategija otvara vrata drugim znanstvenim disciplinama. Primjerice, istraživanje stupnja prilagodbe promjenjivim okolišima donošenjem dovoljno dobrih odluka otvara vrata biheviornoj ekologiji.

Gerd Gigerenzer snažno zastupa stav da naizgled iracionalna ponašanja treba istraživati u kontekstu ekološke racionalnosti kao donošenje odluka u stvarnome svijetu^{6,7,8}. Mnogi obrasci ponašanja koji su se ranije smatrali neracionalnima Gigerenzer je prikazao kao punopravne heuristike u donošenju odluka s obzirom na relativnu strukturu promjenjivih okoliša u kojima se javljaju⁹.

Pogledajmo jedan primjer. Sestrinska teorija biheviornoalke ekologije je teorija optimalnog skupljanja. Osnovni princip teorije kaže da životinje teže maksimiziranju nagrade ili koristi naspram naporima i trošku (identično racionalnom imperativu klasične ekonomske teorije). Međutim, uočena je pojava „*contrafreeloading*“^{10,11}. Kako direktno proturječi principu teorije optimalnog skupljanja, prevest ćemo pojavu na hrvatski jezik kao efekt neoptimalnog skupljanja. Dakle, kada životinji ponudite izbor izme-

đu hrane za čije je prikupljanje potrebno učiniti određeni napor i jednake količine hrane za čije prikupljanje nije potrebno učiniti nikakav napor, životinja će, začudo, vjerojatnije odabrati hranu za koju je potrebno pomučiti se. „Ne postoji nešto takvo kao što je besplatan ručak!“ fraza je koja se počela koristiti tridesetih godina prošloga stoljeća u SAD kao digresija na barove koji su nudili besplatan ručak uz uvjet da gosti obvezno plate piće i koju je popularizirao 1970-ih ekonomist Milton Friedman.

Racionalnost u životinjskom svijetu

Kao da se grivasti vukovi¹², japanski makakiji¹³, sivi medvjedi¹⁴ i brojne druge istraživane životinjske vrste (osim domaćih mačaka!) ne podvrgavaju racionalnom imperativu, već se podvrgavaju skepsi prema besplatnome ručku. Prema klasičnome ekonomskom principu životinje se ponašaju iracionalno. Točka. Međutim, iako postoji nekoliko posrednih objašnjenja čimbenika takvoga ponašanja, možemo spomenuti jedno među popularnijim; prema teoriji potkrepljenja, životinje će odabrati onaj slijed događaja prema jačini pozitivnog potkrepljenja prethodnog događaja. Ako je štakor naučio da će dobiti hranu ukoliko stisne glavom polugu, vjerojatnije će odabrati taj način za dostizanje hrane, nego što će odabrati besplatnu hranu. Istraživanja su pokazala da će potkrepljivanjem odabir besplatne hrane nakon nekog vremena štakori odabirati isključivo besplatnu hranu pred onom za koju je potrebno učiniti i najmanji napor.

Kako štakori tako i djeca. Singh¹⁵ je eksperimentalno potvrdio efekt neoptimalnog skupljanja na štakorima i usporedno na djeci. Testirao je tradicionalnu motivacijsku hipotezu najmanjeg napora i zaključio da ne može objasniti zašto štakori i djeca biraju ponašanje za koje je potrebno uložiti više napora.

Razmotrimo li objašnjenje pomoću teorije optimalnog skupljanja unutar konteksta evolucijske teorije, možemo reći da životinje u prirodnim okolišima koji su dinamični i promjenjivi tragaju za onim znakovima koji potkrepljuju izgleda za pronalaženje hrane. Koliko, zapravo, često životinje u prirodnim okolišima nailaze na resurse i hranu za koje nije potrebno učiniti nikakav napor? Besplatan ručak je zaista nešto što životinje ne nalaze u prirodnom okolišu. Efekt neoptimalnog prikupljanja potvrđuje takav uvid.

Nepovratni troškovi

Napravimo sada mali skok iz bihevioralne ekologije u bihevioralnu ekonomiju. Ostajete li u romantičnoj vezi jer ste već mnogo vremena i emocija u nju uložili, a sve ste češće nesretni? Pročitali ste pola knjige. Pogledali pola filma. Ne sviđaju vam se, ali ne odustajete jer ste već došli do polovice. Pa možete još odraditi drugu polovicu. Ostavljate li hranu na tanjuru kada osjetite da ste siti ili pojedete tih nekoliko zalogaja do kraja? Većina će ljudi na ova pitanja odgovoriti potvrdno i počinuti pogrešku u odlučivanju koja se naziva pogreškom nepovratnog troška.

To je jedno od najpopularnijih kršenja normativnih očekivanja klasične ekonomske teorije. Nepovratni troškovi ne mogu se vra-

titi. Ako kupite kartu za kino, a ne odete pogledati film, trošak karte ne možete vratiti. Klasična ekonomska norma očekuje da racionalni organizam ne smije donositi odluku na temelju nepovratnih troškova. Ako dobijete besplatno kartu za gledanje jednog filma, a već ste kupili kartu za gledanje drugog filma koji se prikazuje istovremeno u drugoj dvorani, trebali biste odlučiti gledati film koji vam je draži, a ne onaj za koji ste kupili kartu. Pogreška nepovratnog troška javlja se kada ljudi (većina) odlučuju gledati film za koji su kupili kartu, a ne film koji im je draži, samo zato što su kartu dobili besplatno.

Istraživači su uočili da je efekt pogreške nepovratnog troška to snažniji što su nepovratni troškovi veći^{16,17}. Ipak, slično efektu neoptimalnog skupljanja, efekt postaje slabijim kada su donositelji odluka svjesni budućih troškova i koristi nastave li s investiranjem nepovratnih troškova^{18,19,20}.

Racionalno bi ponašanje bilo da se ponašamo tako da povećavamo vjerojatnost buduće koristi bez obzira na prošlo ulaganje. Pogreška nepovratnog troška potvrđena je u brojnim istraživanjima, a čak se povezuje i s izumiranjem drevnih civilizacija poput majanskih, mezopotamskih i polinezijskih; pripadnici tih društava nisu željeli napustiti svoja naselja čak i nakon što je prošlo mnogo vremena otkada su resursi presušili²¹.

Arkes i Blumer²² pretpostavljaju da se pogreška nepovratnog troška najvećim dijelom temelji na motivu nerasipnosti. Tako se govori i o drugom efektu na kojemu se temelji efekt nepovratnog troška: efektu nerasipnosti. Imate li tavan ili podrum ispunjen stvarima koje desetljećima ne koristite, ali uvijek mislite da će jednoga dana nečemu dobro doći? Ekstremne primjere „sakupljača“ možemo vidjeti u dokumentarnim emisijama National Geographica. No, jeste li čuli za ekonomiju nultog otpada koja počiva na principu „od kolijevke do kolijevke“? Nastala 1970-ih, a dominantna u sadašnjosti u kojoj živimo, počiva na ideji da se sve što nastane u procesu proizvodnje može vratiti reciklažom ponovno u taj proces bez gubitaka ili uz vrlo male gubitke. Je li danas čitavo čovječanstvo iracionalno?

Nadalje, Staw²³ je govorio o eskalaciji predanosti kao ponašanju pri kojemu osobe nastavljaju ulagati u pothvat koji propada bez obzira na niz negativnih ishoda. Na neki način osobe svakim novim ulaganjem pokušavaju opravdati prethodna ulaganja koja se do trenutka novog ulaganja nisu pokazala uspješnima. Iako efekt nepovratnih troškova i eskalacija predanosti počivaju na drugačijoj motivaciji; prvi na izbjegavanju percepcije gubitka, a drugi na opravdanju postupaka, mogu se predvidjeti istim čimbenicima.

Concorde efekt

Vratimo se ponovno iz ekonomije u ekologiju. Inačica neoptimalnog ponašanja putem pogreške nepovratnih troškova uočava se u istraživanjima životinjskog ponašanja pod nazivom Concorde efekt. Pogreška je nazvana prema nadzvučnom putničkom zrakoplovu Concorde kojega su godinama združenim naporima razvijali Francuzi i Britanci. Francuska i Britanska vlada nisu željele napustiti projekt komercijalnog nadzvučnog zrakoplova, iako je

postalo jasno da se prodajom neće moći nadoknaditi troškovi. Zapravo, upravo zbog ogromnih troškova dvije vlade nisu željele napustiti projekt, nego su nastavile i dalje ulagati u njega. Koliko samo često čujete u svojoj svakodnevnicu: „Ma već sam toliko vremena, truda, novaca uložio u to. Pa ne mogu sada pustiti da propadne.“

Ne nagrađuju li svjetske kulture upornost, hrabrost, herojstvo bez obzira na sve druge moguće različitosti u ostalim kulturnim elementima? Pogledajte ključ doslovno svakog holivudskog filma: junak (ili antijunak) protiv svih izgleda za uspjeh nastavlja svoju misiju i na kraju pobjeđuje (jedina razlika od europskog filma je što u i u njemu uspije na neki način, ali na kraju ponekad pogine).

U pregledu dotadašnjih istraživanja Concorde efekta u brojnim životinjskih vrsta Arkes i Ayton²⁴ pretpostavili su da se ponašanja za koja se pretpostavljalo ranije da su bila pod utjecajem prijašnjeg ulaganja može bolje objasniti pojmovima buduće dobiti. Zapravo, rasprava je mnogo starija i potječe od dva vrlo pametna biologa ne baš međusobno omiljena. Amerikanac Robert Trivers²⁵ pretpostavio je da bi roditelji morali više ulagati u starije mlade jer su stariji do te točke već primili mnogo više ulaganja od mlađih. Njegov britanski suparnik Richard Dawkins²⁶ prigovorio je da roditelji ne ulažu u starije mlade više zbog prethodnog ulaganja, već zato što je potrebno mnogo manje budućeg ulaganja u starije mlade da bi dostigli spolnu zrelost.

Pokazalo se da dob i veličina mladih predviđaju roditeljsko ulaganje u brojnim vrstama ptica. Veća je vjerojatnost da će veći mladi doseći spolnu zrelost i tako sami postići reproduktivni uspjeh²⁷. Veliki broj istraživanja pokazuje da životinje snažnije brane mlade ili resurse u koje su više uložili²⁸⁻³⁴.

Coleman i Gross³⁵ predložili su da Concorde efekt u svjetlu teorije životne povijesti nije uopće pogreška. Kombiniramo li teoriju roditeljskog ulaganja s teorijom životne povijesti, možemo izvesti dva zaključka. Prvo, ulaganja u prošlosti važna su za odluke o ulaganjima u budućnosti jer prethodna ulaganja organizma smanjuju njegovu sposobnost budućih ulaganja. Omjer kapaciteta za sadašnja ulaganja i kapaciteta za buduća ulaganja predstavlja trošak reprodukcije. Drugo, organizam čije je ponašanje u svakome trenutku oboružano težnjom reproduktivnom uspjehu u prosjeku će postići veći životni ukupni reproduktivni uspjeh. Dakle, u bilo kojem životnom trenutku suma prošlog i životnog uspjeha predstavljaju cjelokupni reproduktivni uspjeh. Iz toga slijedi da je budući reproduktivni uspjeh određen ulaganjem u prošli reproduktivni uspjeh.

Prethodnu postavku nazvali su Williamsovim principom jer neposredno proizlazi iz Williamsove teorije³⁶. Dvije su komponente reproduktivnog uspjeha organizma: prva, preživljavanje i reprodukcija postojećih mladih i druga, budući uspjeh u narednim generacijama mladih. Iz tog principa izvode teorem relative vrijednosti: relativna vrijednost postojećih mladih raste smanjenjem vjerojatnosti budućeg reproduktivnog uspjeha^{35, 37}.

Ulaganja u različitim kontekstima

Do sada se Concorde efekt istraživao u kontekstu teorije roditeljskog ulaganja. Može li se istražiti unutar drugih oblika ponašanja? Pri donošenju odluka o ulaganju u srodnike, primjerice? Logički su efekt nepovratnih troškova i Concorde efekt identični. Na koji je način adaptivno nastaviti ulagati vrijeme, novac, trud u prijatelje, romantične partnere, braću i sestre, ako imamo na umu Williamsov princip i teorem relativne vrijednosti, dakle ako sadašnjim ulaganjem smanjujemo buduću sposobnost ulaganja u nove prijatelje i romantične partnere ili ne možemo imati novu reproduktivno sposobnu braću i sestre?

Nedavno smo proveli takvo istraživanje. I zaista, uz nekoliko drugih rezultata, pokazalo se da se obrasci ulaganja statistički značajno mijenjaju kako se mijenja objekt ulaganja – dionice, srodnici, prijatelji, romantični partneri. Odluke se ne donose izolirane u vremenu, samo u jednome trenu životne povijesti organizma. Uspjeh se ne mjeri u jednoj točki života, nego je važna suma uspjeha tijekom čitavoga života. Jednako tako odluke se ne donose u stabilnim, sterilnim, nepromjenjivim okolišima, nego u okolišima koji se neprestano mijenjaju, u kojima mozak očajnički traži znakove koje prepoznaje za koje bi se uhvatio, bez uvida u niz drugih relevantnih informacija.

Efekt neoptimalnog skupljanja, efekt nepovratnog troška, Concorde efekt i efekt nerasipnosti, podvrgnuti teoremu relativne vrijednosti, možda ukupno na kraju vode optimalnoj koristi. Možda se suboptimalnost jednoga trenutka ipak na kraju pokaže kao adaptacija sume djelovanja, cjeline. Bihevioralna ekonomija u naručju bihevioralne ekologije još uvijek je malo istraženo područje s golemim potencijalom za brojna buduća istraživanja. **AA**

Literatura

1. Trivers, R. L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology*, 46, 35–57.
2. Trivers, R. L. (1972). Parental investment and sexual selection. In: B. Campbell (Ed.), *Sexual Selection and the Descent of Man, 1871-1971* (pp.136-179). Chicago: Aldine.
3. Trivers, R. L. (1985). *Social Evolution*. Menlo Park: Benjamin Cummins.
4. Simon, H. A. (1955). A Behavioral Model of Rational Choice. *Quarterly Journal of Economics*, 69 (1), 99-118.
5. Kahneman, D., Slovic, P., & Tversky, A. (1982). *Judgment under uncertainty: Heuristics and Biases*. New York: Cambridge University Press.
6. Gigerenzer, G. (2000). *Adaptive Thinking: Rationality in the Real World*. Oxford: Oxford University Press.
7. Goldstein, D. G., & Gigerenzer, G. (2002). Models of ecological rationality: The recognition heuristic. *Psychological Review*, 109 (1), 75-90.
8. Todd, P. M., & Gigerenzer, G. (2007). Environments That Make Us Smart Ecological Rationality. *Current Directions in Psychological Science*, 16 (3), 167-171.

9. Gigerenzer, G. (2004). The Irrationality Paradox. *Behavioral and Brain Sciences*, 27 (3), 336 - 338.
10. Inglis, I. R., Forkman, B., & Lazarus, J. (1997). Free food or earned food? A review and fuzzy model of contrafreeloading. *Animal Behaviour*, 53 (6), 1171-1191.
11. Osborne, S.R. (1997). Free food (contrafreeloading) phenomenon - review and analysis. *Animal Learning & Behavior*, 5 (3), 221-235.
12. Vasconcellos, A. D., Adania, C. H. i Ades, C. (2012). Contrafreeloading in maned wolves: Implications for their management and welfare. *Applied Animal Behaviour Science*, 140 (1-2), 85-91.
13. Ogura, T. (2001). Contrafreeloading and the value of control over visual stimuli in Japanese macaques (*Macaca fuscata*). *Animal Cognition*, 14 (3), 427-431.
14. McGowan, R. T. S., Robbins, C. T., Alldredge, J. R. i Newberry, R. C. (2010). Contrafreeloading in Grizzly Bears: Implications for Captive Foraging Enrichment. *Zoo Biology*, 29 (4), 484-502.
15. Singh, D. (1970). Preference for bar pressing to obtain reward over free loading in rats and children. *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 73 (2), 320-327.
16. Meyer, D. J. (1993). First Price Auctions with Entry: An Experimental Investigation. *The Quarterly Journal of Economics and Finance*, 33 (2), 107-122.
17. Garland, H., & Newport, S (1991). Effects of Absolute and Relative Sunk Costs on the Decision to Persist with a Course of Action. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 48, 55-69.
18. McCain, B. E. (1986). Continuing investment under conditions of failure: A laboratory study of the limits to escalation. *Journal of Applied Psychology*, 71, 280-284.
19. Tan, H., & Yates, J.F. (1993). Sunk Cost Effects: The Influences of Instruction and Future Return Estimates. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 63 (3), 311-319.
20. Phillips, O. R., Battalio, R. C., & Kogut, C. A. (1991). Sunk and Opportunity Costs in Valuation and Bidding. *Southern Economic Journal*, 58 (1), 112-128.
21. Janssen, M. A., & Scheffer, M.S. (2004). Overexploitation of renewable resources by ancient societies and the role of sunk-cost effects. *Ecology and Society*, 9 (1), 6-20.
22. Arkes, H. R., & Blumer, C. (1985). The psychology of sunk cost. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 35, 124 - 140.
23. Staw, B. M. (1976). Knee deep in the big muddy: a study of escalating commitment to a chosen course of action. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16, 27 - 44.
24. Arkes, H. R., & Ayton, P. (1999). The sunk cost and Concorde effects: Are humans less rational than lower animals? *Psychological Bulletin*, 125 (5), 591-600.

25. Trivers, R. L. (1974). Parent-offspring conflict. *American Zoologist*, 14, 249-264.
26. Dawkins, R., & Carlisle, T. R. (1976). Parental investment, mate desertion and a fallacy. *Nature*, 262, 131-133.
27. Montgomerie, R. D., & Weatherhead, P. J. (1988). Risks and rewards of nest defense by parent birds. *Quarterly Review of Biology*, 63, 167-187.
28. Winkler, D. W. (1991). Parental investment decision rules in tree swallows: parental defense, abandonment, and the so-called Concorde Fallacy. *Behavioral Ecology*, 2 (2), 133-142.
29. Curio, E. (1987). Animal decision-making and the concorde fallacy. *Trends in Ecology & Evolution*, 2 (6), 148-152.
30. Coleman, R. M., & Gross, M.R. (1991). Parental investment theory - the role of past investment. *Trends in Ecology & Evolution*, 6 (12), 404-406.
31. Weatherhead, P. J. (1979). Do savannah sparrows commit the concorde fallacy. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 5 (4), 373-381.
32. Boucher, D. H. (1977). On wasting parental investment. *American Naturalist*, 111, 786-788.
33. Maynard Smith, J. (1977). Parental investment: a prospective analysis. *Animal Behaviour*, 25, 1-9.
34. Dawkins, R., & Brockmann, H. J. (1980). Do digger wasps commit the Concorde fallacy. *Animal Behaviour*, 28, 892-896.
35. Coleman, R. M., Gross, M. R., & Sargent, R. C. (1985). Parental investment decision rules - a test in bluegill sunfish. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 18 (1), 59-66.
36. Williams, G. C. (1966). Natural selection costs of reproduction and a refinement of lacks principle. *American Naturalist*, 100 (916), 687 - 690.
37. Sargent, R. C., & Gross, M.R. (1985). Parental investment decision rules and the concorde fallacy. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 17 (1), 43-45.

Je li religija – adaptacija?

Igor Mikloušić

Ne tako davno stručnjaci društvenih i prirodnih znanosti predviđali su skori poraz religije u modernoj zapadnoj kulturi. U njihovim radovima, često korištena kao sinonim za praznovjerje, magijsko mišljenje i deluzije, religioznost je trebala ustupiti mjesto razumu i naturalističkom, znanstvenom pristupu otkrivanja svijeta. To se nije dogodilo. Ljudi i dalje s gotovo neumanjenom predanošću ustraju u takvim vjerovanjima.

O važnosti ovog fenomena^{1,2,3} svjedoči gotovo univerzalno prihvaćanje paradigme o postojanju osjetima nedostupnog svijeta paranormalnih sila koji većinom nije dostupan empirijskoj provjeri, ali je subjektivno iskusiv i vjernicima gotovo neosporiv. Tako primjerice 40% Amerikanaca vjeruje u vragove, duhove i alternativna energetska liječenja⁴, što se dosljedno replicira i u Hrvatskoj⁵. Unatoč iznimnoj učestalosti, sve donedavno znanstvenici se nisu trudili otkriti razloge vjere u paranormalno. Premda su se gotovo svi slagali da takva vjerovanja predstavljaju intrigantan problem, većina se pomirila s činjenicom kako ne postoji jednostavno rješenje⁶. „Paranormalna vjerovanja“ postao je sinonim za rezidualnu kategoriju, «kantu za otpatke» pojmova s kojima ne znamo što bismo započeli⁷.

Neki znanstvenici nisu ignorirali ovo područje. Odnedavno nam uvid u razloge perzistencije takvih vjerovanja pružaju suvremene neuro-znanstvene i evolucijske studije. Većina tih studija ukazuje da je religioznost adaptacija⁸ ili nusprodukt^{9,10} neke druge kognitivne adaptacije: ona je mogla koristiti našim najranijim predcima pri preživljavanju i formiranju onoga što danas zovemo kulturom. No, te su studije još uvijek u začetku, a njihov uspjeh u razjašnjavanju razvoja religioznosti i paranormalnih vjerovanja uvelike će ovisiti o mogućnosti integracije ostalih korelata paranormalnih vjerovanja koji se intenzivno proučavaju, poput inteligencije, kognitivnih stilova, ličnosti i socijalne marginalizacije. U ovom radu ograničit ćemo se na spoznaje koje se odnose na ulogu inteligencije pri usvajanju paranormalnih i religijskih vjerovanja te na novije studije¹¹ koje dokazuju važnost inteligencije u procesu evolucije religioznosti. Cilj nam je stoga pružiti pregled studija koje su se bavile utjecajem inteligencije te studija koje pružaju suvremenu sintezu paranormalnih vjerovanja i inteligencije iz kognitivističke i evolucijske perspektive.

Paranormalna vjerovanja

Najšire prihvaćenu definiciju paranormalnih fenomena postavlja Broad¹². On ih definira kao znanstveno nemoguće događaje ili točnije kao »fenomene koji narušavaju osnovne ograničavajuće principe znanosti«. Kategorije vjerovanja koje se mogu smatrati paranormalnima uključuju praznovjerje, psi procese, sustave proricanja budućnosti poput tarota ili astrologije, ezoterične magijske sustave, New Age terapije, Spiritizam, Istočna mistično-religiozna

vjerovanja poput I-jinga, karme ili reinkarnacije, ali i Judeo-kršćanska vjerovanja. Potonja kategorija obuhvaća metafizičke postavke o postojanju boga, vruga, raja, pakla i anđela, vjeru u snagu molitve, ali i ekstremnije fenomene poput kreacionizma koji postulira doslovnu istinitost Biblije.

Uloga inteligencije i teorija kognitivnog deficita

Inteligencija je širok pojam koji koristimo kako bismo opisali svojstvo uma sastavljeno od mnoštva povezanih sposobnosti poput rezoniranja, planiranja, rješavanja problema, apstraktnog mišljenja, razumijevanja ideja ili korištenja jezika. Jedna od recentnijih odrednica definira inteligenciju kao sposobnost suočavanja s kompleksnošću¹³. Ta sposobnost može se manifestirati u širokom rasponu situacija, kompleksnih životnih i edukacijskih izazova, ili pri rješavanju apstraktnih zadataka u testovima inteligencije.

Prve studije paranormalnih vjerovanja, zbog njihove eksplicitne iracionalnosti, većinom su izjednačavale paranormalna vjerovanja s praznovjermom, pa su se ubrzo pojmovi vezani uz paranormalna vjerovanja počeli koristiti kao antonimi inteligenciji. U tom kontekstu javlja se i teorija kognitivnog deficita, koja osobe sklone paranormalnim vjerovanjima i praznovjerju smatra ilogičnim, iracionalnim, povodljivim, nekritičnim i lakoumnim¹⁴. Neki autori poput Alcocka¹⁵ opisuju zagovornike paranormalnoga kao naivne, dogmatične osobe smanjenih intelektualnih sposobnosti. Vjera u paranormalno stoga se i danas često smatra posljedicom ograničenja kognitivnog procesuiranja, neznanja i kauzalnih vjerovanja koja su prema konvencionalnim standardima - nevaljana. Iako Irwin¹⁴ navodi kako je dio tih komentara isključivo retoričkog karaktera, postoje brojna empirijska istraživanja kognitivnih deficita povezana s paranormalnim vjerovanjima, i još veći broj dobivenih podataka o mogućim uzrocima paranormalnih vjerovanja: tijekom više od pedeset godina istraživanja, gotovo se jednoznačno potvrdila važna uloga inteligencije i ostalih konstrukata, poput kognitivnih stilova, na usvajanje paranormalnih vjerovanja.

Uloga generalnog faktora inteligencije

Prve studije kognitivnog deficita istraživale su povezanost praznovjerja i inteligencije. Nalaz tih studija^{16,17} ukazivao je na malu, ali dosljednu negativnu povezanost generalnog faktora inteligencije i praznovjerja; to je bilo u skladu s teorijom kognitivnog deficita. Spomenute nalaze kasnije su potvrdili i ostali istraživači koji su koristili obuhvatnije mjere paranormalnih vjerovanja¹⁸. Prvo ekstenzivnije istraživanje s multifacetnom mjerom paranormalnih vjerovanja i mjerom generalne inteligencije¹⁹ ukazalo je na negativnu korelaciju inteligencije i globalne mjere paranormalnih vjerovanja, odnosno vjere u PSI, prekogniciju i spiritualizam. Najveći doprinos ove studije jest u tome što je ukazala na problem selektivne povezanosti inteligencije s određenim vrstama paranormalnih vjerovanja. Nažalost to je pitanje još uvijek nedovoljno istraženo.

Postoje studije koje nisu pronašle spomenutu korelaciju²⁰, a neke su čak dokazivale da je odnos obrnut²¹. Te su studije dovele u pi-

tanje plauzibilnost teorije kognitivnog deficita. Unatoč tome, te su studije ipak u manjini, a najnovija istraživanja na tu temu daju potporu prvotnim nalazima. Tako Nyborg²², koristeći podatke Nacionalne studije mladeži (National Study of Youth), tvrdi kako ateisti postižu u prosjeku 1.95 IQ boda više od agnostika, 3.82 više od liberalnih denominacija, a čak 5.09 više od dogmatičnih denominacija. Iako je denominacija u korelaciji s inteligencijom i financijskim statusom^{22,23}, autor zaključuje kako je upravo inteligencija faktor zbog kojeg ljudi gravitiraju određenoj vrsti denominacije, odnosno razini postignuća koja odgovara razini njihove kognitivne složenosti. Istraživanja Tobacyka²⁴ te Messer i Griggisa²⁵ također posredno potvrđuju hipoteze kognitivnog deficita. Obje studije dokazuju da studenti s boljim ocjenama manje vjeruju u paranormalne pojave. Musch i Ehrenberg²⁶ tvrde da korelacija paranormalnih vjerovanja i prosjeka ocjena u zadnjem razredu srednje škole iznosi čak 0.5. Unatoč ovim podacima i učestalom nalazu visoke povezanosti uspjeha u školi s inteligencijom^{27,28}, Irwin¹⁴ djelomično osporava te dokaze i smatra da je skeptičnost istraživača mogla utjecati na rezultate, jer u njegovim istraživanjima spomenuti rezultati nisu se mogli ponoviti.

Moderna sinteza kognitivnih sposobnosti i vjere u paranormalno

Unatoč dobivenim rezultatima o važnosti generalnog faktora inteligencije pri usvajanju paranormalnih vjerovanja, ostaje otvorena i mogućnost da osobe koje vjeruju u paranormalno nisu nužno manje inteligentne, već da su njihova vjerovanja posljedica deficita specifičnih pod-obilježja kognitivnih sposobnosti. Primjerice, velik broj istraživanja dokazuje kako osobe koje vjeruju u paranormalno postižu niže rezultate na skali kritičkog mišljenja^{26,29}. U posljednjem značajnijem istraživanju odnosa paranormalnih vjerovanja i generalnog faktora inteligencije, Nyborg²² tvrdi da se denominacije mogu rangirati prema nasljednim varijacijama moždanih učinkovitosti. U istome radu autor uključuje i evolucijsku dimenziju spomenute podjele: suvremeni ateisti bili bi, prema autoru, pojedinci koji reagiraju racionalno na kognitivne i emocionalne izazove, dok osobe s dogmatičnim ili liberalnijim denominacijama ustraju u pred-racionalnom razmišljanju ili praznovjerju.

Iz upravo spomenutih studija vidimo da se pri pokušaju razjašnjenja uzroka paranormalnih vjerovanja generalna inteligencija i kognitivni stilovi gotovo ne mogu razlučiti. Stanovich³⁰ stoga predlaže uvođenje triprocesne teorije aktualne i u informatičkim simulacijama umjetne inteligencije. Prema Stanovichevoj tripartitnoj koncepciji, treći sustav, superordiniran analitičkom i intuitivnom sustavu, zasniva se na individualnim razlikama u fluidnoj inteligenciji. Taj sustav regulira ponašanje na najvišoj razini općenitosti i odražava individualne razlike prema racionalnom mišljenju. Osoba sklonija analitičkom ili intuitivnom procesiranju, bit će spremnija primjenjivati tu vrstu rezoniranja pri rješavanju većine problema. Kako superordinirani sustav mora biti iznimno razvijen da „nadglasa“ heuristički odgovor osobe sklonije intuitivnom rezoniranju, povezanost inteligencije i vjerovanja u paranormalno neće biti linearna. Time bismo mogli objasniti i nedosljedne

nalaze o povezanosti paranormalnih vjerovanja i inteligencije. Naposljetku, gore navedeni podaci u skladu su i sa suvremenim evolucijskim teorijama. Promatrajući paranormalna vjerovanja iz te perspektive vidimo da paranormalna ideacija ima evolucijski i biološki temelj poput heurističkog rezoniranja: naime, takva se vjerovanja, poput heuristika, na prvi pogled mogu činiti iracionalnima mjerimo li ih zahtjevima logike, no ona se u nekim ekološkim uvjetima često pokazuju kao adaptivna. Ideja adaptivnosti paranormalnih vjerovanja i religioznosti trenutačno ima mnogo zagovornika u evolucijskoj psihologiji. Religioznost i paranormalna vjerovanja mogla su se opravdati i evolucijski održati kako bi omogućila suradnju u velikim grupama^{8,31,32}, kako bi smanjila korist od prevare i socijalnog zašušavanja³³, a mogla su biti i obrambeni mehanizam ega kojim se ego štiti od štetnih nuspojava percepcije vlastite smrtnosti³⁴. Upravo zbog toga možemo reći kako je nevjerovanje u paranormalno - evolucijska novost. Hoće li se ono proširiti, uvelike ovisi o selekcijskim pritiscima koji nas kao vrstu očekuju u budućnosti.

Reference:

1. Dawkins, R. (2006). *The God Delusion*. Boston: Houghton Mifflin Co.
2. Dennett, D. C. (2006). *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. New York: Viking Penguin.
3. Harris, S. (2004). *The End of Faith: Religion, Terror and the Future of Reason*. New York: Norton & Co.
4. Moore, D. W. (2005). Three in Four Americans Believe in Paranormal. Gallup poll, Princeton, NJ:Gallup. <http://www.gallup.com/poll/16915/Three-Four-Americans-Believe-Paranormal.aspx>. priskrbljeno 16.04.2010.
5. Marinović-Jerolimov, D (2005). Tradicionalna religioznost u Hrvatskoj 2004.: između kolektivnoga i individualnoga. *Sociologija sela*, 168 (2), 303-338.
6. Rice, T. W. (2003). Believe it or not: religious and other paranormal beliefs in the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42, 95-106.
7. Campbell, C. (1996). Half-Belief and the Paradox of Ritual Instrumental Activism: A Theory of Modern Superstition. *British Journal of Sociology*, 47, 151-166.
8. Alcorta, C. S., & Sosis, R. (2005). Ritual, Emotion, and Sacred Symbols: The Evolution of Religion as an Adaptive Complex. *Human Nature*, 16, 323-359.
9. Boyer, P. (1994). *The Naturalness of Religious Ideas: A Cognitive Theory of Religion*, Berkeley: University of California Press
10. Boyer, P. (2003). Religious thought and behaviour as by-products of brain function. *Trends in Cognitive Sciences*, 3, 119-124.
11. Lindeman, M., & Aarnio, K. (2007). Superstitious, magical, and paranormal beliefs: An integrative model. *Journal of Research in Personality*, 41(4), 731-744.

12. Broad, C. D. (1949). The relevance of psychical research to philosophy. *Philosophy*, 24, 311
13. Mercado, E. (2008). Neural and cognitive plasticity: from maps to minds. *Psychological Bulletin*, 134 (1), 109.
14. Irwin, H. J. (2009). *The Psychology of Paranormal Belief: A Researcher's Handbook*. Hertfordshire: University of Hertfordshire press.
15. Alcock, J. E. (1981.). *Parapsychology: Science or magic? A psychological perspective*. Elmsford: Pergamon Press.
16. Belanger, A. F. (1944). An empirical study of superstitious and unfounded beliefs. *Proceedings of the Iowa Academy of Science*, 51, 355-359.
17. Emme, E.E. (1940). Modification and origin of certain beliefs in superstition among 96 college students. *Journal of Parapsychology*, 10, 279-291
18. Thalbourne, M. A., & Nofi, O. (1997). Belief in the paranormal, superstitiousness and intellectual ability. *Journal of the Society for Psychical Research*, 61, 365-371.
19. Smith, M. D., Foster, C. L., & Stovin, G. (1998). Intelligence and paranormal belief: Examining the role of the context. *Journal of Parapsychology*, 62, 65-77.
20. Stuart-Hamilton, I., Nayak, L., & Priest, L. (2006). Intelligence, belief in the paranormal, knowledge of probability and aging. *Educational Gerontology*, 32 (3), 173-184.
21. Jones, W. H., Russel, D. W., & Nickel, T. W. (1977). Belief in the Paranormal Scale: An objective instrument to measure belief in magical phenomena and causes. *Journal Supplement Abstract Service, Catalog of Selected Documents in Psychology*, 7, 100.
22. Nyborg, H. (2008). The intelligence-religiosity nexus: A representative study of white adolescent Americans. *Intelligence*, 37 (1), 81-93.
23. Lynn, R., Harvey, J., & Nyborg, H. (2008). Average intelligence predicts Atheism rates across 137 nations. *Intelligence*, 37 (1), 11-15.
24. Tobacyk, J. J. (1988.). A Revised Paranormal Belief Scale. *Unpublished manuscript. Louisiana Tech University, Ruston, LA.*
25. Messer, W. S., & Griggs, R. A. (1989). Student belief and involvement in the paranormal and performance in introductory psychology. *Teaching of Psychology*, 16, 187-19.
26. Musch, J., & Ehrenberg, K. (2002). Probability misjudgment, cognitive ability, and belief in the paranormal. *British Journal of Psychology*, 93 (2), 169-177.
27. Laidra, K., Pullmann, H., & Allik, J. (2007). Personality and intelligence as predictors of academic achievement: A cross-sectional study from elementary to secondary school. *Personality and Individual Differences*, 42, 441-451.
28. Neisser, U., Boodoo, G., Bouchard Jr, T. J., Boykin, A. W., Brody, N., Ceci, S. J., ... & Urbina, S. (1996). Intelligence: knowns and unknowns. *American psychologist*, 51 (2), 77.

29. Alcock, J.E., & Otis, L.P. (1980). Critical thinking and belief in the paranormal. *Psychological reports*, 46, 479-482.
30. Stanovich, K. E. (2009). The thinking that IQ tests miss. *Scientific American Mind*, 20 (6), 34-39.
31. Bering, J. M., & Johnson, D. D. P. (2005). "O Lord . . . you perceive my thoughts from afar": Recursiveness and the evolution of supernatural agency. *Journal of Cognition and Culture*, 5, 118-142.
32. Johnson, D.D.P., & Kruger, O. (2004). The Good of Wrath: Supernatural Punishment and the Evolution of Cooperation. *Political Theology*, 5, 159-176.
33. Bering, J. M., McLeod, K. A., & Shackelford, T. K. (2005). Reasoning about dead agents reveals possible adaptive trends. *Human Nature*, 16, 360-381.
34. Atran, S., & Norenzayan, A. (2004). Religion's Evolutionary Landscape: Counterintuition, Commitment, Compassion, Communion. *Behavioral and Brain Sciences*, 27, 713-730.

Treba li rehabilitirati pojam „mentaliteta“?

Zrinka Blažević

Koncept mentaliteta u znanosti često se kritizira jer je riječ o navodno spekulativnoj i nemjerljivoj kvaliteti kolektivnog mentalnog stanja. Neke struje europske historiografije žele obnoviti interes za istraživanje mentaliteta korištenjem spoznaja historijske antropologije, historijske imagologije, i srodnih disciplina, ali i trans-disciplinarnih pristupa iz suvremenih neuroznanstvenih spoznaja o svijesti, istraživanja emocija ili neurohistorije.

Koncept mentaliteta u značenju 'manifestacije kolektivnog nesvjesnog' i 'mentalno oruđe epohe' koji je inaugurirala prva, a popularizirala treća generacija francuskih analista, postao je jedan od najpopularnijih brendova toga historiografskog smjera. Naime koncept mentaliteta, prema klasičnoj formulaciji očeva utemeljitelja analističke historiografije Marka Blocha i Luciena Febvrea, upućuje na složeni međuodnos pojedinaca i kolektiva te njihova društvenog i materijalnog okruženja, koji se može opisati kao istodobno svjestan i nesvjestan, refleksivan i nerefleksivan, racionalan i emocionalan.

Njihovo je konceptualno i istraživačko nasljeđe od kraja 1970-ih godina, u sklopu kritičkog obračuna s redukcionističkim kliometrijskim ekonomizmom, počela na domaćoj i europskoj historiografskoj sceni promovirati skupina historičara predvođena Andréom Burguièrom, Philippeom Arièsom i Jacquesom Le Goffom, koji su nastojali školi Anala dati snažniji antropologijski pečat.¹ Međutim već nekoliko godina kasnije, pod utjecajem pervazivne poststrukturalističke epistemologije lingvističkoga obrata, zagovornici intelektualne historije i nove kulturne historije prokazali su mentalitet kao zastario i strukturalistički impostirani koncept, trendovski pledirajući da se zamijeni antiesencijalističkim i konstruktivističkim terminom reprezentacije.²

Među povjesničarima koji su trezvenije pokušali propitati epistemološku, metodološku i praktično-istraživačku funkcionalnost koncepta, ali i same historije mentaliteta, ponajprije valja spomenuti uglednog britanskog kulturnog historičara Petera Burkea. U članku objavljenom 1986. godine Burke tvrdi da bi koncept mentaliteta mogao biti korisno heurističko sredstvo za povezivanje socijalne historije i historije ideja kao i za nadvladavanje „psihologijskih anakronizama“, no samo uz uvjet da se podvrgne ozbiljnoj kritičkoj reviziji.³ On naime tradicionalnoj historiji mentaliteta neumoljivo pripisuje četiri teorijska „smrtna grijeha“ – precjenjivanje društvenog i kulturnog konsenzusa, nezadovoljavajuće objašnjenje povijesne promjene, nedovoljno teorijski elaboriran odnos između sustava vjerovanja i društvenog sistema te evolucionizam i binarizam.⁴ Kako bi se oni što uspješnije anulirali, Burke predlaže tri komplementarne revizionističke strategije. Ponajprije u marksističkoj maniri sugerira da bi historija mentaliteta veću istraživačku pozornost trebala posvetiti sukobima interesa između različitih društvenih skupina, što bi u konačnici doprinijelo „pretvaranju nesvjesnog u svjesno i implicitnog u eksplicitno“. Nadalje, prema njegovu bi se receptu nova historija mentaliteta

morala u većoj mjeri pozabaviti „kategorijama, shemama, stereotipima i paradigmama“ kako bi što efikasnije objasnila povijesne kontinuitete, tradicije i procese kulturne reprodukcije, pri čemu bi svakako trebala kombinirati tekstualne i kontekstualne pristupe. Osim toga, želi li preživjeti lingvistički obrat, historija mentaliteta se nužno mora fokusirati na jezik, odnosno na metafore i simbole koji strukturiraju mišljenje.⁵ Imajući u vidu prirodu Burkeovih argumenata, posve je bjelodano da je njegov entuzijastički revizionizam usmjeren prema historiji mentaliteta vođen prije svega trendovskim imperativom njezina usklađivanja s epistemološkim zahtjevima aktualnog kulturnog i lingvističkog obrata.

Samosvjesno se pak nadovezujući na analističku tradiciju *histoire totale*, austrijski povjesničar Peter Dinzeltacher poduhvatio se početkom 1990-ih ambicioznog projekta pisanja europske povijesti mentaliteta u dugome trajanju. Rezultat njegova nastojanja da „propita socijalno znanje određenog povijesnog kolektiva i istraži promjene u načinu mišljenja i modifikacije imaginarija na intersubjektivnoj razini“⁶ jest voluminozna knjiga *Europäische Mentalitätsgeschichte*.⁷ U njezinoj je pripremi sudjelovalo trideset suradnika, koji su elaborirali opsežan Dinzeltacherov katalog historijskoantropoloških tema, reprezentiranih prema kronološkoj shemi antika – srednji vijek – novi vijek.⁸ Vodeći se načelima metodološkog prezentizma analističke impostacije,⁹ Dinzeltacher konceptualizira *Mentalitätsgeschichte* kao vrstu totalne povijesti koja obuhvaća sve domene ljudskoga života oblikovanog u polju međudjelovanja svih njegovih materijalnih i duhovnih dimenzija. Premda pokazuje sklonost normativnim poopćavanjima, suspektu poststrukturalističkim povjesničarima, Dinzeltacherova konceptualizacija mentaliteta kao „ansambla načina i sadržaja mišljenja i osjećanja koji karakteriziraju određen kolektiv i ostvaruju se u djelovanju“¹⁰ u određenoj mjeri anticipira materijalni i prakseološki obrat, koji će posljednjih desetak godina postati distinktivnom epistemološkom oznakom historijske antropologije.

Zasluge pak za recentni pokušaj rehabilitacije historije mentaliteta na teorijskim i istraživačkim zasadama analističke škole pripadaju francuskom povjesničaru Andréu Burguièreu. Premda se u knjizi objavljenj 2006. godine ponajviše bavi intelektualnom baštinom i istraživačkom putanjom škole Anala u razdoblju između 1920-ih i 1980-ih, Burguière veliku pozornost posvećuje i rekonstrukciji epistemološke genealogije i propitivanju budućnosti koncepta mentaliteta, što je posve razumljivo ima li se u vidu njegova vlastita intelektualna formacija i istraživačke preferencije. Nasljeđujući pomalo impresionistički ateorizam francuskih analista, Burguière najveću prednost koncepta mentaliteta vidi upravo „u njegovoj inkluzivnosti i neodređenosti“, zbog čega „bolje opisuje složenost mentalnog univerzuma u njegovu odnosu prema društvenim svjetovima te njegovu sposobnost da proizvodi promjenu“.¹¹ Iako je prilično teško precizno definirati što Burguière podrazumijeva pod tim pojmom, čini se da je najskloniji eklektičnom psihologijsko-kulturalističkom poimanju mentaliteta kao „intelektualnog mehanizma koji strukturira načine percepcije i razmišljanja, ali je ujedno i skup dijeljenih koncepcija i stanja osjećajnosti“.¹² Usprkos tomu što, na tragu Marca Blocha i Luciena Febvrea, mentalitet određuje prilično inkluzivno, subsumirajući pod tim pojmom „kognitivne i emocionalne strukture, reprezentacijske sustave i repozitorije nesvjesnih

slika,¹³ on pledira i za to da se značenjski opseg koncepta mentaliteta proširi i sadržajem pojma imaginarnog Jacquesa Le Goffa kako bi se izbjeglo svođenje mentaliteta na „puke fluktuacije u psihičkom životu ili postignuća diskurzivne misli“.¹⁴ Izuzev činjenice da je Le Goff opetovano naglašavao nereproduktivnu, kreativnu i poetičku prirodu imaginarnog,¹⁵ Burguière njegov pristup istraživanju mentaliteta očito preferira i zato što on uključuje reprezentacijsku, emocionalnu, refleksivnu i tjelesnu komponentu.

Prihvatimo li Burguièreov apel za revitalizaciju historije mentaliteta, mislim da bi je valjalo pokušati epistemološki konstituirati upravo na sjecištu navedenih domena, koje su danas u spoznajno-objasnidbenoj i praktično-istraživačkoj nadležnosti suvremene historijske imagologije, neurohistorije, historije emocija i historijske antropologije.

Prve važne korake u smjeru epistemološke fuzije historije mentaliteta i imagologije poduzeli su još krajem 1980-ih godina francuski književni imagolozi Daniel-Henri Pageaux i Jean Marc Moura.¹⁶ Naime oni su pod utjecajem domicilne historije mentaliteta proglasili književne slike konstitutivnim dijelom „društvenog imaginarnog“, zagovarajući materijalističko-kontekstualistički tip interpretativne analize koja bi, osim proučavanja modaliteta njihove „književne transpozicije“, uzimala u obzir i sociohistorijski kontekst njihove proizvodnje, distribucije i recepcije.¹⁷ Premda je, očito inspirirana marksistički impostiranom socijalnom i novom historijom, francuska književna imagologija pronicljivo identificirala formativan utjecaj hijerarhijskih odnosa moći na generiranje društvenih i kulturnih imaginarija, ipak nije detaljnije teorijski elaborirala i metodološki konceptualizirala odnos između teksta i konteksta, tjelesno disponiranih mentalnih procesa i reprezentacijskih mehanizama ili, burdjevovski rečeno, odnos između kulturnoga polja i povijesno kondicioniranih oblika djelovanja.

Zbog tog se razloga iz pozicije nove historije mentaliteta mnogo funkcionalnijom nadaje šira, historijskoimagološka konceptualizacija slike kao interferentne konfiguracije mentalnih predodžbi, tekstualnih i netekstualnih reprezentacija te modela prakse koji se konstituiraju u određenom sociohistorijskom kontekstu.¹⁸ Epistemološki zacrtavši koordinate imaginarnoga na sjecištima reprezentacijskoga polja, tjelesnog iskustva i materijalnih uvjeta djelovanja, historijska imagologija tako uspješno razrješava ne samo poststrukturalistički binarizam teksta i konteksta nego i tradicionalnu kulturalističko-biologističku dihotomiju. Osim toga, promatrana iz perspektive suptilne epistemološke dijalektike strukture i prakse, odnosno objektivacije i otjelovljenja, historijskoimagološka definicija slike kao konstitutivnog dijela kolektivno disponiranih kulturnih imaginarija, ali i individualnog iskustva svijeta, uvelike korespondira s Le Goffovim poimanjem imaginarnog. Naime, prema njegovu mišljenju, imaginarno je bitan element reprezentacijskoga polja upravo zato što iziskuje i omogućava individualnu kreativnu intervenciju. Osim toga, Le Goff ističe da je nezaobilazni aspekt imaginarnoga i svijest o sebi koja je, kao distinktivni identitet na temelju kojeg se konstruira individualnost, nedjeljiva od tjelesnog integriteta.¹⁹

Navedenu su Le Goffovu imaginativnu hipotezu potvrdila suvremena neuroznanstvena istraživanja poput onih Antonia Damasia,

koji već desetljeće i pol istražuje neurobiologiju mehanizama stvaranja svijesti o sebi. Proučavajući kognitivne sposobnosti osoba s ozljedama prefrontalnog i desnog parijetalnog područja moždane kore, Damasio je formulirao tzv. hipotezu somatskog markera (*Somatic Marker Hypothesis, SMH*), pema kojoj selektivna redukcija emocija uvelike otežava logičko razmišljanje i odlučivanje.²⁰ Drugim riječima, on je dokazao da su emocije nužne za održavanje homeostatske ravnoteže, koja je ključ za razumijevanje biologije svijesti. Polazeći pak od pretpostavke da tijelo i mozak čine rezonantnu petlju, Damasio je sam proces stvaranja svijesti o sebi konceptualizirao kao interaktivnu izvedbu anatomski diferenciranih dijelova mozga – gornjeg dijela moždanog debla, talamusa i cerebralnog korteksa – koji reguliraju kontinuirani proces stvaranja mentalnih slika.²¹ Prema njegovu mišljenju, upravo je mentalno slikotvorstvo u osnovi svih složenih kognitivnih procesa poput percepcije, razumijevanja, zamišljanja i sjećanja.²² Damasio pritom neprestano naglašava formativnu ulogu emocija u svim mentalnim procesima, uključujući i svijest o sebi, koju slijedom toga naziva „osjećajem spoznavanja“.²³

Golemo značenje za produbljenje razumijevanje svijesti o sebi, ali i socijalnih dimenzija kognitivnih i emocionalnih procesa, imalo je sredinom 1990-ih godina otkriće tzv. zrcalnih neurona, koje je proslavilo skupinu talijanskih neuroznanstvenika na čelu s Giacomom Rizzolattijem, Vittorioom Galleseom i Marcom Iacobonijem. Koristeći suvremenu fMRI-tehnologiju, spomenuti su istraživači u lijevom čeonom režnju (tzv. Broccino područje) i tjemenom režnju pronašli skupine neurona koji se aktiviraju prilikom promatranja radnji druge osobe. Oni putem inzule šalju signale u druge dijelove mozga zadužene za različite tipove spoznajnih funkcija poput govora, empatije i samosvijesti.²⁴ Uz otkriće mehanizama simulacije (predrefleksivnog i automatskog razumijevanja tuđih postupaka) te zrcalnih superneurona (posebnih neurona u čeonom režnju koji pridonose uobličavanju i razvijanju primjerenog osjećaja između sebe i drugih na temelju intersubjektivnog osjećaja „nas“), time je pružena biološka potvrda fenomenoloških teorija o važnosti unutarnjih tjelesnih iskustava i percepcije kao temelja samorazumijevanja i intersubjektivnosti, odnosno društvene interakcije ljudskih bića uopće.²⁵

Spomenuta neuroznanstvena otkrića imala su važan utjecaj na razvoj teorije o neuroplastičnosti i teorije proširenog uma (*Extended Mind Theory*). Obje polaze od uvjerenja da je, s jedne strane, ljudski mozak podložan konstantnim neurofunkcionalnim promjenama koje se simultano manifestiraju i na individualnoj i na kolektivnoj razini te da, s druge strane, svi kognitivni i emocionalni procesi nastaju u složenim interakcijama mozga, tijela i okoline.²⁶ U tom se pogledu obje paradigme implicitno oslanjaju na teorijske zasade evolucijske epistemologije, koja ljudsku biologiju i kulturu ne promatra kao binarne opreke, već pretpostavlja da one - zbog činjenice su promjene u procesima prirodne selekcije da kulturno uvjetovane - stoje u koevolucijskom odnosu.²⁷

Na opisanim temeljima svoje interpretativne i analitičke modele grade i neurohistorija i historija emocija, koje također mogu pružiti mnoge kreativne teorijske i metodološke impulse novoj historiji mentaliteta. Na tome tragu neurohistorija drži da su kul-

tura i moć uvijek bili posredovani sociohistorijski specifičnim mehanizmima koji na neurofiziološkoj razini uzrokuju promjene emocionalnih stanja povijesnih aktera, stvarajući time ujedno i pretpostavke za povijesnu promjenu.²⁸ Kao avangardna i još uvijek nedovoljno akademski etablirana subdisciplina historijske znanosti, neurohistorija na interdisciplinarnom sjecištu neuroznanosti, evolucijske biologije, arheologije i antropologije nastoji osvijetliti fenomene kulturno-bioloških transformacija u dugome povijesnom trajanju, odnosno istražiti kako povijesno specifične kulturne strukture oblikuju neurofiziološke obrasce i mijenjaju oblike endokrine regulacije.²⁹ Polazeći od pretpostavke da pripadnici neke grupe mogu, zahvaljujući funkcionalnoj izomorfiji ljudskog mozga, slično interpretirati stanoviti fenomen, neurohistorija nastoji teorijski premostiti jaz između fenomena stvaranja individualnog iskustva i njegovih kolektivnih aktualizacija i manifestacija, ali ne na univerzalnoj razini neke povijesne kulture, već na razini agregatnih neurofizioloških obrazaca pojedinih društvenih grupa. U tom se pogledu neurohistorija svjesno teorijski nadovezuje i referira na rezultate francuske historije mentaliteta, posebice u danas vrlo propulzivnim istraživanjima osjetilne fiziologije i neuropatologije.³⁰

Neurohistorija jednako tako dijeli mnoge teorijske sličnosti sa suvremenom historijom emocija, koja kao svoj glavni istraživački cilj postulira ispitivanje emocionalnih habitusa i praksi različitih društvenih grupa u određenim povijesnim razdobljima.³¹ Premda drži da su emocije primarno rezultat tjelesnih dispozicija i mentalnih operacija pojedinca koje u vidu orijentacijskih mapa generiraju mišljenje, percepcije, reprezentacije, imaginaciju, sjećanje, evaluacije i djelovanje, historija emocija ih konceptualizira i kao povijesno i kulturno generirane društvene proizvode. Osim sa psihosomatskim kapacitetima pojedinca, historija emocija osjeća je povezuje i sa sociokulturno uvjetovanim vrijednosnim sustavima, simultano ispitujući složenu dijalektiku njihovih otjelovljenih, verbalnih i neverbalnih manifestacija te izvanjskih, kulturnih i simboličkih reprezentacija.³² Upravo se takvo interdependentno teorijsko konceptualiziranje i interferentno istraživanje tjelesnog, mentalnog i sociokulturnog ukazuje kao plodonosna poveznica neurohistorije i historije emocija s historijom mentaliteta i historijskom imagologijom.

Naposljetku valja istaknuti da je historija emocija, poput ostalih subdisciplina suvremene historijske znanosti, pod velikim utjecajem prakseoloških teorija. Zbog tog razloga historija emocija ne samo da zagovara tezu da osjećaje generiraju različite socijalne prakse već i drži da se emocije mogu shvatiti kao vid praktičnog angažmana u svijetu.³³ Emocije se u tom smislu smatraju važnim aspektom procesa društvene proizvodnje subjektivnosti, koja je kondicionirana fundamentalnom premisom o inherentno društvenoj prirodi ljudske tjelesnosti i sebstva.³⁴ Iz perspektive pak interesa suvremene historijske znanosti za rehabilitaciju koncepta povijesnog aktera³⁵ posebno je važan uvid prakseološki impostirane historije emocija da su emocionalne prakse vid otjelovljenog znanja koje je velikim dijelom nerefleksivno, neintencionalno i automatizirano. Pritom se, dakako, ne gubi iz vida da te prakse uključuju i naučene, habitualizirane i kulturnospecifične obrasce koji strukturiraju percepciju, mišljenje i osjećaje, a realiziraju se u

praksama mobilizacije, reprezentacije, komunikacije i regulacije.³⁶

Osim toga, prakseološke teorije mogu ponuditi rješenje gorućeg epistemološkog problema historije mentaliteta, a to je kako pomiriti apstraktan teorijski koncept mentalnog univerzuma s njegovim povijesno specifičnim individualnim i kolektivnim manifestacijama. Prvi korak u tome smjeru načinio je još 1970-ih godina francuski sociolog Pierre Bourdieu, kojega su misteriozno ignorirali gotovo svi pripadnici škole Anala. U težnji da osvijetli suptilan mehanizam koji društvenim akterima omogućuje praktično ovladavanje shemama i kodovima određene kulturne konfiguracije, Bourdieu se suočio s problemom interpretacije kompleksnosti življene ljudske prakse. Nastojeći stoga heuristički ispitati kako pojedinci koriste kulturu da bi ostvarili svoje interese i ciljeve, Bourdieu je iskovao koncept habitusa. Habitus je, prema njegovoj interpretaciji, „sustav trajnih i prenosivih dispozicija, strukturiranih struktura koji su predisponirane tako da djeluju kao strukturirajuće strukture, tj. kao principi koji stvaraju i organiziraju i prakse i reprezentacije“.³⁷ Nadalje, habitus pretpostavlja „stečeni sustav generativnih shema koji je objektivno prilagođen određenim uvjetima u kojima nastaje“, odnosno on je svojevrsni „urođeni zakon koji stvara sve misli, percepcije i djelovanja“.³⁸ Habitus naime poglavito djeluje na razini tjelesnih dispozicija i mentalnih operacija koje funkcioniraju kao mape za djelovanje, determinirane društvenim i povijesnim uvjetima vlastite proizvodnje. Iz perspektive interesa historijske znanosti za temporalnost mentalnih obrazaca posebno je zanimljiva činjenica da je u Bourdieovoj teorijskoj viziji habitus „utjelovljena povijest, internalizirana kao druga priroda i zaboravljena kao povijest, koja predstavlja aktivnu prisutnost čitave prošlosti koja ju je proizvela“.³⁹ Premda je pružio ključne uvide u problem odnosa između strukturnih odrednica, odnosno socio-historijskih uvjeta djelovanja te relativno indeterminirane prirode strategija i taktika koje rabe povijesni akteri, Bourdieu, kao ni njegovi kolege analisti, nije uspio na zadovoljavajući način objasniti fenomen društvene i kulturne promjene.

Možebitno rješenje te aporije nudi teorija strukturacije britanskog sociologa Anthonyja Giddensa, koji naglašava produktivnu ulogu koju u održavanju i rekreiranju društvenih kodova i normi imaju sami društveni akteri. Giddensova se teorija strukturacije naime zasniva na principu rekurzivnosti sukladno kojem su „strukturna obilježja društvenih sistema istodobno medij i rezultat praksi koje rekurzivno organiziraju“.⁴⁰ To znači da se društvene strukture kontinuirano stvaraju i održavaju upravo zbog povratne sprege s društvenim praksama povijesnih aktera, čije djelovanje generira konstitutivne komponente društvene strukture, nikad ih pritom u potpunosti ne replicirajući. U tom bi se smislu teorija strukturacije kreativno mogla primijeniti i na teorijsku konceptualizaciju i empirijska istraživanja promjena individualnih i kolektivnih mentaliteta, posebno zahvaljujući Giddensovu inzistiranju na interdependentnom istraživanju praktične svijesti i rutiniziranog djelovanja, kompleksnoj definiciji sociohistorijskog konteksta i naglašavanju važnosti odnosa moći u okviru socijalne analize.⁴¹

Rekurzivni međuodnos društvenih struktura i djelovanja koji je u interpretativno-analitičkom fokusu prakseoloških teorija podrazumijeva simultanu interakciju nekoliko različitih domena:

pojedince, materijalnih artefakata, okoline i drugih ljudskih bića. U tom su pogledu prakseološki pristupi komplementarni i suvremenoj historijskoj antropologiji, koja je uvelike inspirirana simetričnom antropologijom francuskog teoretičara Bruna Latoura.⁴² Nastojeći, naime, prevladati tradicionalnu ontološku i epistemološku dihotomiju između prirode i kulture, historijska antropologija redefinira sam koncept ljudskog bića kao svoga istraživačkog objekta. S uporištem u Latourovoj imaginativnoj definiciji ljudskoga,⁴³ suvremena historijska antropologija poima čovjeka kao hibrid kulturnog i prirodnog bića koji se u svojem povijesnom djelovanju oslanja na medije, tehniku i tehnologiju. Polazeći od pretpostavke da domenu ljudskih iskustava ne konstituiraju samo ljudi, nego i stvari, ona u svoj istraživački fokus stavlja upravo interakciju ljudi sa ne-humanim bićima, materijalnim objektima i komunikacijskim sredstvima, pokazujući pritom veliku istraživačku osjetljivost za kreativnu tenziju između antropoloških univerzalija i kulturnih razlika.⁴⁴ Kako bi pak razotkrila složene načine na koji ljudska bića ne samo humaniziraju već i tehnički i medijski transformiraju prirodu i kulturu, historijska antropologija uspostavlja intenzivnu interdisciplinarnu suradnju s koevolucijskom i medijskom antropologijom. Osim toga, u metodološkom se pogledu sve više otvara prema adaptivnoj uporabi različitih nelinearnih objasnidbenih modela, teorije mreža i teorija igre. Sve joj to naime omogućuje da detektira i objasni povijesno kondicionirane procese preklapanja i amalgamiranja prirode, ljudskog djelovanja i materijalnih objekata, uključujući medije i tehnologiju, koje smatra ključnim faktorima definiranja i razumijevanja ljudskog bića kao svoga istraživačkog objekta.⁴⁵

Stoga držim da bi se upravo na kreativnom presjecištu historijske imagologije, neurohistorije, historije emocija i historijske antropologije mogao otvoriti prostor za razvoj nove, postanalističke historije mentaliteta. Čini se naime da navedeni pristupi mogu s jedne strane pružiti heuristička sredstava za analizu kompleksne dinamike intersubjektivnog, interobjektnog te interdiskurzivnog i interpraktičnog, a s druge strane istražiti njihovu složenu međuovisnost u okviru povijesno determiniranog *Lebenswelts*. Korisnu orijentaciju u tom smjeru svakako pružaju i prakseološke teorije koje omogućavaju teorijsko osmišljavanje fenomena procesualnosti, plastičnosti, adaptivnosti i povijesne situiranosti kao inherentnih karakteristika ljudskih materijalnih, tjelesnih i diskurzivnih praksi, ali i društvenog sustava u cjelini. Na taj bi način historija mentaliteta mogla dobiti svjež poticaj za revitalizaciju svoje respektabilne teorijske i metodološke baštine, ali i iznova postati učinkovitim sredstvom za razumijevanje i objašnjenje složenih i začudnih manifestacija *conditio humana* u posthumanističkom dobu. AA

Literatura

Blažević, Zrinka, "Imagining Historical Imagology: Possibilities and Perspectives of Transdisciplinary/Translational Epistemology", u: Davor Dukić (ur.), *Imagologie heute: Ergebnisse, Herausforderungen, Perspektiven = Achievements, Challenges, Perspectives*, Bonn: Bouvier, 2012, 101–113.

Blažević, Zrinka, "Povratak potisnutog: kulturna historija nakon *lingvističkog obrata*", u: Leček, Suzana (ur.), *Josip Matasović i paradigma kulturne povijesti*, Slavonski Brod – Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Hrvatski državni arhiv; Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2013, 31–44.

Bourdieu, Pierre, *The Logic of Practice*, Stanford: Stanford University Press, 1990.

Burguière, André, *The Annales School. An Intellectual History*, prev. Jane Marie Todd, Ithaca – London: Cornell University Press, 2009.

Burke, Peter, *Varieties of Cultural History*, Ithaca – New York: Cornell University Press, 1997.

Chartier, Roger, "Intellectual History or Sociocultural History? The French Trajectories", u: Dominick LaCapra, Steven L. Kaplan (ur.), *Modern European Intellectual History: Reappraisals and New Perspectives*. Ithaca – New York: Cornell University Press, 1982, 13–46.

Clark, Elizabeth A., *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*, Cambridge Mass. – London: Harvard University Press, 2004.

Damasio, Antonio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, Zagreb: Algoritam, 2005.

Damasio, Antonio, *Self Comes to Mind. Constructing the Conscious Brain*. New York: Vintage, 2010.

Dinzelbacher, Peter, *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, Stuttgart: Kröner 1993 [srpsko izdanje: Peter Dincelbaher, *Istorija evropskog mentaliteta*, prev. Branimir Živojinović, Beograd: Službeni glasnik, 2009].

Frevert, Ute, *Vergängliche Gefühle*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2013.

Giddens, Anthony, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Berkeley: Polity Press, 1986.

Gontier, Nathalie, Jean Paul Bendegem, Diedierik Aerts (ur.), *Evolutionary Epistemology, Language and Culture: a Non-adaptationist, Systems Theoretical Approach*, Dordrecht: Springer, 2006.

Iacoboni, Marco, *Zrcaljenje drugih*, Zagreb: Algoritam, 2013.

Kalanj, Rade, "Od kritike modernosti do preutemeljenja sociologije", *Socijalna ekologija* 20/2 (2011), 223–246.

LaCapra, Dominick, *History and Criticism*, Ithaca – New York: Cornell University Press, 1985.

Latour, Bruno, *Nikada nismo bili moderni. Ogled iz simetrične antropologije*, Zagreb: Arkzin/Aiir, 2004.

Le Goff, Jacques, *Srednjovjekovni imaginarij*, Zagreb: Antibarbarus, 1993.

Le Goff, Jacques, Roger Chartier, Jacques Revel (ur.), *La nouvelle histoire*. Paris: Retz CEPL, 1978 [hrvatski prijevod u: *Gordogan* 39–40 (1995), 125–171].

Moura, Jean Marc, "Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze", u: Davor Dukić i dr (ur.), *Kako vidimo strane zemlje*, Zagreb: Srednja Europa, 2009, 151–168.

- Pageaux, Daniel-Henri, "Od kulturnog imaginarija do imaginarnog", u: Davor Dukić i dr. (ur.), *Kako vidimo strane zemlje*, Zagreb: Srednja Europa, 2009, 125–150.
- Plamper, Jan, *Geschichte und Gefühl. Grundlagen der Emotionsgeschichte*, München: Siedler Verlag, 2012.
- Scheer, Monique, "Are Emotions a Kind of Practice (and is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion", *History and Theory* 51 (2012), 193–220.
- Smail, Daniel L. , "History Meets Neuroscience", 8. lipnja 2012, <http://hnn.us/article/147619>, posjet 15. veljače 2014.
- Smith, Christopher U. M. , "What Can Historians Learn from Neuroscience?", 8. lipnja 2012, <http://hnn.us/article/147627>, posjet 15. veljače 2014.
- Tanner, Jakob, *Historische Anthropologie zur Einführung*, Hamburg: Junius Verlag, 2004.
- Vovelle, Michel, *Ideologies and Mentalities*, prev. Eamon O'Flaherty, Chicago: University of Chicago Press, 1990.

Reference:

- 1 Le Goff–Chartier–Revel 1978; Vovelle 1990.
- 2 Chartier 1982, 30; LaCapra 1985, 80.
- 3 Peter Burke je članak „Strengths and Weaknesses of History of Mentalities“ prvi put objavio godine 1986. u časopisu *History of European Ideas* (7/5, 439–451), a proširenu i revidiranu inačicu toga teksta uvrstio je u svoju knjigu *Varieties of Cultural History*, objavljenu 1997. godine.
- 4 Burke 1997, 170–175.
- 5 Burke 1997, 175–181.
- 6 Dinzeltbacher 1993, IX.
- 7 Dinzeltbacher 1993. Usp. i srpski prijevod Dincelbaher 2009.
- 8 Katalog tema uključuje sljedeće problemske komplekse: pojedinac/obitelj/društvo, seksualnost/ljubav, pobožnost, tijelo i duh, bolest, životni ciklus, umiranje/smrt, strah i nada, radost/bol/sreća, rad i dokolica, komunikacija, strano i vlastito, moć, pravo, priroda/okoliš, prostor, vrijeme/povijest.
- 9 Za sustavan prikaz metodološkog prezentizma u okviru analističke škole usp. Clark 2004, 65–70.
- 10 Dinzeltbacher 1993, XXI.
- 11 Burguière 2009, 225.
- 12 Burguière 2009, 211.
- 13 Burguière 2009, 30.
- 14 Burguière 2009, 242.
- 15 „Jedna dimenzija povijesnog već me godinama opsjeda – dimenzija imaginarnoga. Potrebno ju je definirati tim više jer je po prirodi maglovita. Pokušat ću to učiniti s pomoći tri tipa uputa. Prva se uputa odnosi na pojmove. Prečesto se imaginarno miješa s onim što označuju susjedni termini unutar područja koja se presijecaju, ali koja moraju biti

pomno razlikovana. Najprije prikazivanje. Ta vrlo općenita riječ obuhvaća cjelokupno misaono prenošenje spoznajne vanjske stvarnosti. Prikazivanje je vezano uz proces apstrakcije. Prikazivanje neke katedrale, to je ideja katedrale. Imaginarno je sastavni dio prostora prikazivanja. Ali ono zauzima dio nereproduktivnog prenošenja, nije samo preobrazba u duhovnu sliku, već je kreativno, poetično u etimološkom smislu riječi.“ (Le Goff 1993, 7).

- 16 Pageaux 2009; Moura 2009.
- 17 To jasno proizlazi iz ambiciozne Pageauxove programatske vizije interrelacijskog proučavanja književnih slika i povijesti imaginarnog: „Program proučavanja mogao bi se ovako sažeti: nabrojiti i analizirati, dijakronijski ili sinkronijski, sve diskurse o Drugom (književne ili neknjiževne); uključiti društvene i povijesne činjenice, ali i činjenice koje hijerarhijski uređuju interkulturne odnose koji su uvijek odnosi snaga, a ne tek jednostavne razmjene ili dijaloz; poći putem historijskog istraživanja, odnosno sinteze, baveći se podjednako i tekstovima i društvenim i kulturnim pitanjima; usporediti zaključke s analizama istih tema drugih istraživača s područja društvenih i humanističkih znanosti; ukratko, obraditi dio te ‘totalne povijesti’ koja je draga ‘novim historičarima’ u kojoj literati, komparatisti imaju svoje mjesto razmjerno pažnji koju posvećuju društvenim i kulturnim dimenzijama književnog čina i jednostavno (ako smijemo tako reći) – životu ljudi.“ (Pageaux 2009, 150).
- 18 Blažević 2012, 104–105.
- 19 Burguière 2009, 241.
- 20 Damasio 2005, 50–51.
- 21 „Pod nazivom slika mislim na mentalne modele čija je struktura izgrađena od ‘znakovlja’ (engl. *tokens*) svakog osjetnog modaliteta – vidnoga, slušnoga, njušnoga, okusnoga i somatosenzibilnoga. (...) Slike u svim modalitetima ‘prikazuju’ procese i entitete svih vrsta, konkretne i apstraktne. Slike ‘prikazuju’ fizička svojstva entiteta i, ponekad tek u obrisima, a ponekad ne, prostorne i vremenske odnose između entiteta i njihove akcije. Ukratko, proces koji mi spoznajemo kao um kad mentalne slike postaju naše kao rezultat svijesti, jest kontinuirani tijek slika, od kojih se za mnoge pokaže da su logički povezane. Taj tijek putuje naprijed u vremenu, brzo ili sporo, pravilno ili istrzano, a ponekad se kreće duž nekoliko sljedova, a ne tek duž jednoga. Ponekad su te sekvence usporedne, ponekad konvergentne i divergentne, ponekad su superponirane. (...) Drugim riječima, metaforički govoreći, zbilja postoji podzemlje ispod površine svjesnoga uma i to podzemlje ima mnoge razine. Jedna od tih razina sastoji se od slika na koje nije usmjerena pozornost. Druga razina sastoji se od neuralnih modela i njihovih odnosa, koji su podloga za sve slike, bilo da one napokon postaju svjesne ili ne. Treća razina tiče se neuralnih mehanizama potrebnih za održavanje memorijskih zapisa o postojanju neuralnih modela, a to je ona vrsta neuralnih zapisa koja utjelovljuje urođene i stečene dispozicije.“ (Damasio 2005, 308–309).
- 22 Damasio 2010, 19–27.

- 23 Damasio 2010, 9.
- 24 Iacoboni 2013, 224.
- 25 Iacoboni 2013, 228.
- 26 Scheer 2012, 196.
- 27 Pojam „evolucijska epistemologija“ skovao je još 1974. godine filozof Donald Campbell. Premda se ona danas račva u mnogo različitih teorijskih smjerova, njihova je zajednička poveznica temeljna premisa da je za stvaranje, opstojnost i efikasnost ljudskih osjetilnih i spoznajnih mehanizama u prvome redu odgovoran proces prirodne selekcije. Detaljnije usp. Gontier–Bendegem–Aerts 2006.
- 28 Smail 2012.
- 29 Programski nacrt istraživanja neurohistorije ovako je formulirao njezin utemeljitelj, američki povjesničar Daniel L. Smail: „A neurohistory is a new kind of history, operating somewhere near the intersection of environmental history and global history. There are probably as many definitions of it as there are practitioners, but one important branch of the field centers on the form, distribution and density of mood-altering mechanisms in historical societies. These can be foods and drugs like chocolate, peyote, alcohol, opium and cocaine. But the list of mechanisms also includes things we do to ourselves or to others: ritual, dance, reading, gossip, sport, and, in a more negative way, poverty and abuse. Every human society, past and present, has its own unique complex of mood-altering mechanisms, in the same way that each society has distinctive family structure, religious forms, and other cultural attributes. Neurohistory is designed to explore those mechanisms and explain how and why they change over time.“ (Smail 2012).
- 30 Smith 2012.
- 31 Frevert 2013, 9–11.
- 32 Plamper 2012, 50.
- 33 S osloncem na teoriju prakse Pierrea Bourdiea njemačka kulturna antropologinja Monique Scheer nedavno je artikulirala vrlo utjecajan koncept „emocionalne prakse“ koji se temelji na sljedećim premisama: 1) emocije nisu posljedica, nego oblik djelovanja koji nastaje kao produkt „mislećeg tijela“; 2) „osjećajni“ subjekt ne prethodi emocionalnom činu, nego iz njega proizlazi; 3) definicija emocija mora uključivati tijelo i njegove funkcije i to ne u smislu univerzalnog biološkog temelja, nego sjedišta urođenih i naučenih sposobnosti koje su oblikovane habitualiziranim djelovanjem (2012, 220).
- 34 Scheer 2012, 207.
- 35 Blažević 2013, 31–44.
- 36 Scheer 2012, 199–217.
- 37 Bourdieu 1990, 53.
- 38 Bourdieu 1990, 55.
- 39 Bourdieu 1990, 56.
- 40 Giddens 1986, 25.
- 41 Giddens 1986, 34–37.

- 42 Za sustavan i kritički pregled Latourove filozofske i sociološke misli usp. Kalanj 2011, 223–246.
- 43 „Ljudsko nije jedan od polova koji se suprotstavlja ne-ljudima. Izrazi ‘ljudsko’ i ‘ne-ljudsko’ kasni su rezultati koji više nisu dostatni za označavanje druge dimenzije. Ljestvica vrijednosti ne sastoji se u tome da se definiciji ljudskog dopusti klizanje duž vodoravne linije koja povezuje pol objekta s polom subjekta, nego da ono ide niz vertikalnu koja određuje nemoderan svijet. Otkrijte njegov rad uspoređivanja, dobit će ljudski oblik. Zastrite ga, valjat će govoriti o neljudskosti, čak i ako je riječ o svijesti ili moralnoj osobi. Izraz ‘antropomorfni’ uvelike podcjenjuje naš humanitet. Upravo bi o morfizmu valjalo govoriti. U njemu se križaju tehnomorfizmi, zoomorfizmi, fiziomorfizmi, ideomorfizmi, teomorfizmi, sociomorfizmi, psihomorfizmi. Njihove veze i razmjene određuju *anthropos*.” (Latour 2004, 141).
- 44 Tanner 2004, 164–189.
- 45 Tanner 2004, 136–163.

Agresivnost muškaraca

Evolucijski korijeni ili društvene uloge?

Dorian Furtuná

U gotovo svim društvima muški spol dominira u ratovima, u svim vrstama agresivnosti u skupini skupine, te u ubojstvima među članovima različitih skupina: oni se mobiliziraju u voj-ske nasilnih navijača, u kriminalne grupacije, u bande krad-ljivaca itd. Teorija „socijalnih uloga“ stvorila je novu paradigmu rodnih politika i obilježava, čak i danas, brojne metode građanskog i predškolskog odgoja. Ali ta teorija neadekvatno obrazlaže brojne nalaze o razlici agresivnosti spolova.

Te su zamjedbe prastare, i one nam dopuštaju da stvorimo jasne razlike između muškaraca i žena i njihovim predispozicijama za nasilje. Ratovi su bio-socijalni proizvod muškaraca. Područje na kojem se muškarci dokazuju¹. Isto vrijedi za kriminal i okrutnost: i ti su fenomeni vrlo povezani s muškošću.

Kanadski evolucijski psiholozi Martin Daly i Margo Wilson, stručnjaci za proučavanje ubojstava, analizirali su 35 skupova podataka iz 14 zemalja, uključujući i podatke iz primitivnih društava i iz nekih drugih povijesnih razdoblja. U tim društvima muškarci počinjaju ubojstva prosječno 26 puta češće od žena². Isto tako počinitelji ubojstava članova obitelji najčešće su muškarci. Prema nekim podacima, muškarci su počinitelji u više od 90 posto slučajeva³. Ali isto su tako u 70 posto slučajeva i žrtve ubojstava. U nekim društvima taj postotak raste na 90 posto^{4,5,6}.

U Ruskoj federaciji godine 1996. 86,6 posto svih ozbiljnih kriminalnih djela počinili su muškarci. U Sjedinjenim državama godine 2001. 85 posto ukupnog broja ozbiljnih kriminalnih djela počinili su muškarci. Devedeset dva posto serijskih ubojica u Sjedinjenim državama su muškarci⁷. Takve su statističke vrijednosti i za većinu zemalja, bez obzira na njihovu zemljopisnu lokaciju i veličinu. U Republici Moldaviji, primjerice, oko 90 posto kriminalnih djela počinjaju muškarci⁸.

Analizirajmo još jednu komponentu nasilja – okrutnost i zlostavljanje životinja. U jednoj studiji koja je proučavala tu temu prikazali su se sljedeći muško-ženski omjeri s obzirom na nasilje nad životinjama: mlačenje 38 naprama 1; ubojstvo 16 naprama 1; mučenje 20 naprama 1; paljenje 1 naprama 1⁹.

Zašto su muškarci agresivniji od žena?

Predloženo je mnogo teorija koje su pokušale objasniti taj fenomen. Većina tih teorija bila je psiho-socijalna. Jedna od najpopularnijih teorija jest ona američkog socijalnog psihologa Leonarda Berkowitza. Prema njemu, muškarci i žene tradicionalno se odgajaju da ispunjavaju različite društvene uloge. Berkowitz koristi sljedeću argumentaciju: Razmislite o svim načinima kojima moderno zapadnjačko društvo podučava djecu da je borba primjere-

nija muškarcima negoli ženama. Pučka literatura i mediji stalno prikazuju muškarce, a ne žene, kao subjekte bitke. Roditelji kupuju igračke-pištolje dječacima, a lutkice djevojčicama. Roditelji spremnije podržavaju i potiču agresivno ponašanje dječaka negoli djevojčica. Kud god pogledamo, izravno ili neizravno, maloljetnici uče da su muškarci agresivni a žene nisu⁵.

Teorija „socijalnih uloga“ stvorila je novu paradigmu rodnih politika i obilježava, čak i danas, brojne metode građanskog i predškolskog odgoja. Ta teorija pretpostavlja da će se djevojčice i dječaci podjednako odgajati i podučavati, da neće biti diskriminacije, i da će razlike među njima u ponašanju nestati. Premda ona sadrži izvjesnu mjeru istinitosti (jer su se dječaci i djevojčice tradicionalno odgajali na različite načine), Berkowitzeva teorija o naučenim socijalnim ulogama postala je predmet kritike i kritičari koji su ukazali na njezine slabosti.

Prvo, stilove ponašanja svojoj djeci ne usađuju roditelji, već je odgojni stil rezultat njihove reakcije na dječje zahtjeve; igračke-pištolji kupuju se dječacima, a lutkice djevojčicama jer su to najčešće dječje preferencije (barem jednim dijelom genetski predisponirane). I baš kao što roditelji reagiraju na dječje želje i zahtjeve, tako to čine i mediji, koji nude sadržaje što odgovaraju obrascima ponašanja koji u društvu već postoje¹⁰. Drugo, Berkowitzeva teorija odslikava zapadnjačku kulturu, i ne uzima u obzir postojanje drugih (bez kina, literature, medija, i dućana s igračkama), kultura u kojima se obrasci ponašanja bitno razlikuju s obzirom na spol djeteta. Pokazalo se, između ostaloga, da broj ubojstava u Sjevernoj Americi (u kojoj se čini da mediji podupiru intenzivno podvajanje socijalnih uloga) razlike u spolu nisu tako velike kao u drugim društvima^{6,11}. Stoga nije riječ o „usađivanju“ društvenih uloga koje tvori podrijetlo veće agresivnosti muškaraca, već su to unutrašnji uzroci, koje određuje priroda muškaraca.

U tom je kontekstu važan nalaz socijalnih psihologa koji su dokazali da društvena emancipacija žena posljednjih desetljeća gotovo ni na koji način nije utjecala ili potaknula izraze agresivnog ponašanja žena, a to je dodatni dokaz da je viši stupanj muške agresivnosti u prvome redu uzrokovan genskim faktorima¹². Za žene je specifično da koriste verbalnu agresivnost u natjecanju među spolovima ili među ženama samim, ali ta agresivnost vrlo se rijetko pretvara u fizički napad. Ženama je jezik samo sredstvo kompetitivnosti^{13,14}.

Evolucijska perspektiva

Najznačajnija objašnjenja podrijetla agresivnosti kod muškaraca, pokazalo se, jesu pristupi iz evolucijske perspektive. Činjenicu da su muškarci agresivniji i jači od žena možemo objasniti unutar-spolnom konkurencijom (među muškarcima). Muškarci su ta svojstva naslijedili od svojih evolucijskih predaka, jer općenito, u živome svijetu, stjecanje višeg hijerarhijskog statusa, više sredstava za život, zaštita obitelji i stjecanje kompetitivne prednosti pri osvajanju ženja uključuje veći fizički napor i povećanu stopu agresivnosti^{15,16}. Isto tako, u mnogih prirodnih vrsta, uključujući primata, mužjaci imaju biološku ulogu čuvanja teritorija, izbacivanja

pridošlica ili zaštite skupine od predatora, a te funkcije impliciraju da će upravo mužjaci razviti viši stupanj agresivnosti od ženki¹⁷.

Činjenica da su mužjaci agresivniji i nasilniji vidi se i u njihovoj anatomiji; u mnogih životinjskih vrsta oni su teži, mišićaviji, bolje opremljeni sredstvima napada i obrane. Kod ljudi, primjerice, muškarčeve ruke su prosječno 75 posto mišićavije od žena; a muška ramena su 90 posto snažnija od ženskih^{18,19,20}. Mužjaci su također viši, imaju gušće i čvršće kosti, njihova je čeljust masivnija, njihovo je vrijeme reakcije brže, njihova vizualna točnost je bolja, njihov odnos mišića prema masti je veći, njihovo je srce krupnije, postotak hemoglobina je viši, koža je deblja, pluća veća, otpor dehidraciji viši itd. Drugim riječima, s bilo kojeg od tih stajališta, muškarci (mužjaci) su primjereniji za borbu od žena, i te su sposobnosti urođene; njih je stvorila i brusila selekcija²¹.

Muškarci također imaju i specifičan hormonalni status. Testosteron, primjerice, izravno je odgovoran za poticanje kompetitivnog, pa čak i kriminalnog ponašanja. Prema evolucijskoj neuroandrogenetskoj teoriji, muški spolni hormoni (androgeni) u visokoj su korelaciji s povećanom sposobnošću muškaraca da steknu hranu, hijerarhijsku poziciju i spolne partnere^{22,23}.

Svi ti anatomski, hormonalni, bihevioralni i evolucijski faktori pokazuju da biološke i instinktivne inklinacije muškaraca postoje radi srčanosti i agresivnosti. I zbog toga su na pojedinačnom i društvenom planu, muškarci bitno češće uključeni u čin nasilja i kriminala. Društvena okolina samo kultivira i ističe te predispozicije za borbu i agresivnost.

Literatura

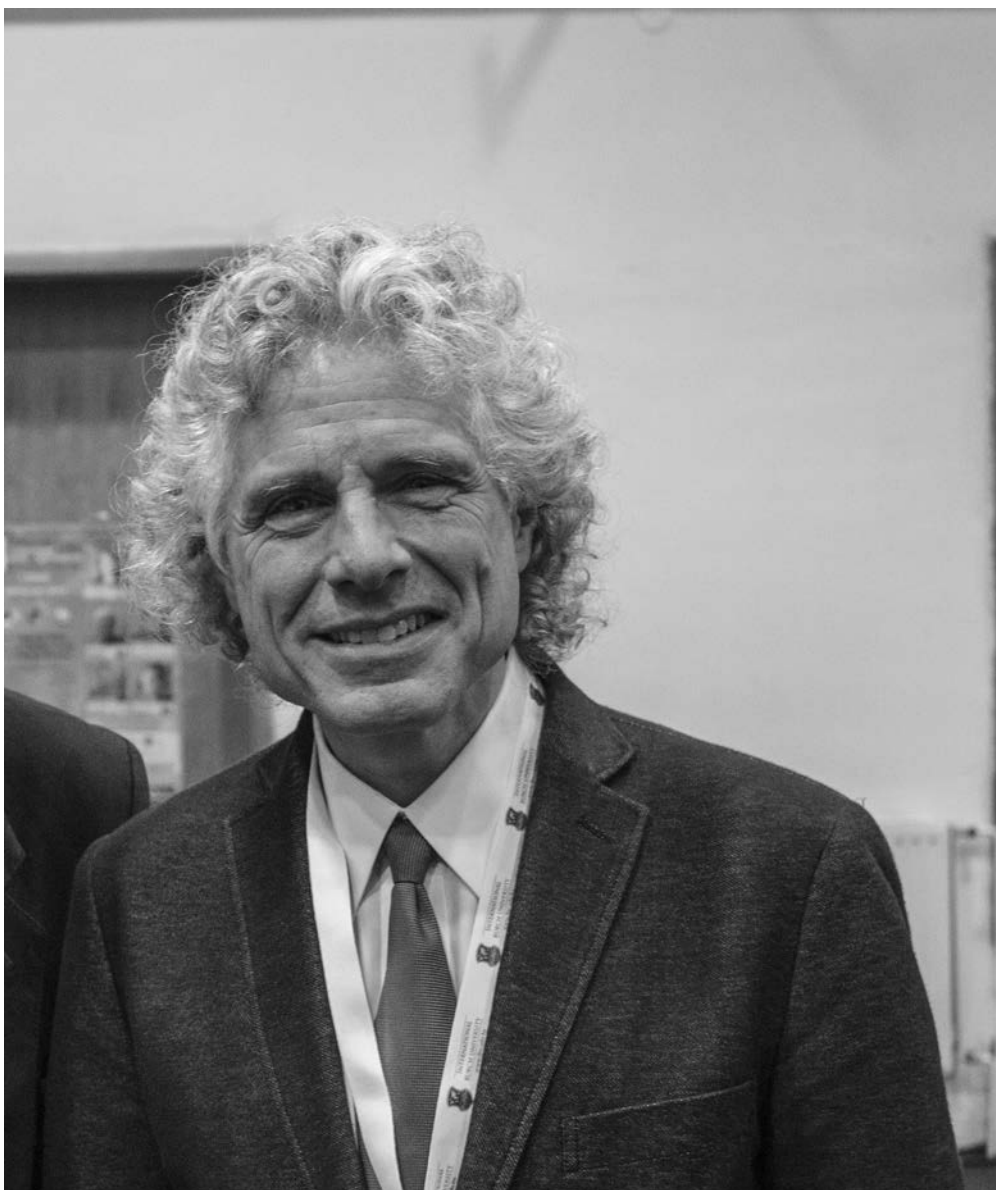
1. Goldstein, J. S. (2003). *War and gender: How gender shapes the war system and vice versa*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Daly, M., & Wilson, M. (1994). Evolutionary psychology of male violence. *Male violence*, 253-288.
3. Wilson, M., & Daly, M. (1997). Familicide: Uxoricide plus filicide?. *Lethal Violence*, 159.
4. Wilson, M., & Daly, M. (1998). Lethal and nonlethal violence against wives and the evolutionary psychology of male sexual proprietariness. *Sage series on violence against women*, 9, 199-230.
5. Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences, and control*. New York: McGraw-Hill Book Company.
6. Buss, D. M., & Duntley, J. D. (2001). Murder by design: The evolution of homicide. *Manuscript submitted for publication*.
7. ...И смертельная ненависть к мужчинам // Ракидин А.И. "Загадочные преступления прошлого". 2008 / http://murders.ru/Florida_2.html
8. Statistica gender // Biroul Național de Statistică al Republicii Moldova / <http://www.statistica.md/category.php?l=ro&idc=264>

9. Gerbasi, K. C. (2004). Gender and nonhuman animal cruelty convictions: Data from pet-abuse. com. *Society & Animals: Journal of Human-Animal Studies*, 12, 359-365.
10. Hoyenga, K. B., & Hoyenga, K. T. (1993). *Gender-related differences: Origins and outcomes*. Boston, MA: Allyn and Bacon.
11. Daly, M., & Wilson, M. (1989). Homicide and cultural evolution. *Ethology and Sociobiology*, 10 (1), 99-110.
12. Wilson, J. Q., & Herrnstein, R. J. (1998). *Crime Human Nature: The Definitive Study of the Causes of Crime*. New York: Simon and Schuster.
13. Buss, D. M., & Dedden, L. A. (1990). Derogation of competitors. *Journal of Social and Personal Relationships*, 7 (3), 395-422.
14. Fitzgerald, C. J., & Whitaker, M. B. (2009). Sex differences in violent versus non-violent life-threatening altruism. *Evolutionary psychology*, 7 (3), 467-476.
15. Buss, D. M., & Duntley, J. D. (2006). The evolution of aggression. *Evolution and social psychology*, 263-286.
16. Gat, A. (2010). Why war? Motivations for fighting in the human state of nature. In *Mind the Gap* (197-220). Berlin: Springer.
17. Wilson, E. O. (2000). *Sociobiology: The new synthesis*. Harvard University Press.
18. Bohannon, R. W. (1997). Reference values for extremity muscle strength obtained by hand-held dynamometry from adults aged 20 to 79 years. *Archives of physical medicine and rehabilitation*, 78 (1), 26-32.
19. Abe, T., Kearns, C. F., & Fukunaga, T. (2003). Sex differences in whole body skeletal muscle mass measured by magnetic resonance imaging and its distribution in young Japanese adults. *British Journal of Sports Medicine*, 37 (5), 436-440.
20. Goetz, A. T. (2010). The evolutionary psychology of violence. *Psicothema*, 22 (1), 15-21.
21. Sell, A., Hone, L. S., & Pound, N. (2012). The importance of physical strength to human males. *Human Nature*, 23 (1), 30-44.
22. Ellis, L. (2003). Genes, criminality, and the evolutionary neuroandrogenic theory. *Biosocial criminology: Challenging environmentalism's supremacy*, 13-34.
23. Ellis, L. (2004). Sex, status, and criminality: A theoretical nexus*. *Biodemography and Social Biology*, 51 (3-4), 144-160.

Razgovori

Steven Pinker

*Stevena Pinkera ne treba posebno predstavljati. Kao kognitivni znanstvenik najpoznatiji je po evolucijskom pristupu jeziku i umu, no njegov je opus mnogo širi. Autor je brojnih knjiga od kojih se posebno ističu *Language Instinct*, *How the Mind Works*, *Blank Slate* i *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. S Pinkerom smo se sreli ove godine u Sarajevu na lingvističkoj konferenciji na kojoj je sudjelovao s predavanjem o psihologiji indirektnog govora. Bila je to prilika da mu postavimo nekoliko pitanja o ljudskoj prirodi, jeziku i opadnju nasilja kroz povijest.*

New York Times nedavno Vas je nazvao patologom ljudske prirode. Mislite li da je to bio primjeren opis Vašeg zanimanja?

Djelomično, iako me ne zanima samo patologija ljudske prirode nego i ono što nam ide dobro poput učenja i korištenja jezika. U

tom smislu proučavam i patologiju i postignuća ljudske prirode.

Koliko je kvrgavo drvo čovječanstva? Je li kvrgavije zbog prirode ili zbog odgoja?

Nema odgovora na to pitanje. Postoje neki negativniji dijelovi ljudske prirode kao što je nagon za dominacijom i osvetom, sposobnost isključivanja i uključivanja empatije. Međutim, postoje kulture koje ohrabruju ružne strane ljudske prirode i kulture koje ohrabruju kooperativnije strane. U knjizi *Bolji anđeli naše prirode* nastojao sam ocrtati dijelove ljudske prirode koji rezultiraju nasiljem i dijelove koji sprječavaju to nasilje, a potom sam ocrtao društvene i kulturne okolnosti koje dopuštaju da jedni ili drugi dijelovi naše prirode prevladaju.

Svi oblici nasilja tijekom povijesti smanjuju se. Ubojstva na mah u padu su od srednjeg vijeka; manje ih je 30 do 50 puta. Okrutne barbarske prakse poput paljenja na lomači,

raspeća, lomljenja na kotaču su velikim dijelom eliminirane u vrijeme Prosvjetiteljstva u 18. stoljeću. Rat je odnedavno u padu. Tek od Drugog svjetskog rata imamo pad smrtnosti u ratovanju. Prije toga postojao je pad broja ratova, ali kako je destruktivnosti ratova rasla, to se dvoje poništilo. Od 1945. godine u padu su i broj ratova i njihova destruktivnost.

Nasilje je destruktivno i rasipno. Što bi nas činilo boljim ljudima ako ne smanjenje nasilja? Shvaćam da je to moderno gledište, jer se u mnogim društvima muževna hrabrost, čvrstoća i spremnost za borbu smatraju vrlinama. Ali to je pogrešno - ljudima je bolje otkađada je nasilja i destruktivnosti manje. Da: smanjenje nasilja čini nas boljim ljudima.

Neki su Vas ljudi optužili da se u *Boljim anđelima naše prirode* bavite stvarima koje su van područja Vaše struke...

Pa, ja proučavam podatke o stopama nasilja. To je društvena znanost, nešto čime sam se oduvijek bavio, bez obzira dolaze li brojevi iz laboratorija ili organizacija koje prate zločine i ratove. To smatram kvantitativnom društvenom znanostu. Također, da bi razumijeli bilo koju pojavu bitno je da možete izaći izvan discipline u kojoj ste specijalizirani. Ne mogu samo kriminolozi proučavati kriminal, a politolozi ratove. Sve dok je osoba voljna proučiti što je otkriveno u određen-

om području, neizbježno je da će u želji da razumije neku pojavu izaći iz okvira svoje discipline. Suprotnost tome bi bila da se svi drže svoje uske akademske specijalnosti pa nitko ne bi mogao kombinirati, recimo, povijest i politologiju, psihologiju i politologiju, ili psihologiju i lingvistiku. Mislim da sav intelektualni napredak ovisi o kombiniranju disciplina što znači da svatko tko želi napraviti intelektualni napredak mora izaći iz discipline u kojoj je obrazovan.

Kako Vam je pala na pamet ideja za knjigu o padu nasilja?

To je standardna tema za sve ljude koje zanima ljudska priroda. Kada se pitamo: „kakvi su ljudi“, jedno od prvih pitanja koje postavljamo jest: jesu li prirodno zli i nasilni, ili miroljubivi i kooperativni? U nekim ranijim knjigama morao sam odgovoriti na prigovor da je opasno istraživati ljudsku prirodu. Ako bismo otkrili da su neki aspekti ljudske prirode destruktivni ili antisocijalni, to bi značilo po mišljenju nekih mojih kritičara da s tim u vezi

ne možemo ništa učiniti: to vodi u fatalizam i reakcionarnu politiku. Oduvijek sam mislio da je to nelogičan stav. Čak i ako je točno da ljudi imaju osobine koje dovode do nasilja i sebičnosti, ljudska je priroda složena i sadrži osobine poput samokontrole i empatije, koje mogu neutralizirati negativnije strane ljudske prirode, te unatoč tome što imamo nasilne impulse, one nas mogu privesti kooperativnom ponašanju. Ovu sam poantu

iznio u nekoliko knjiga u kojima sam pokazao da postoje dokazi da se ljudsko ponašanje promijenilo. Činjenica je da ropstvo više nije legalno, ili da se više ne ubijamo u mjeri u kojoj su se ubijali naši preci, dokazuje da se ljudsko ponašanje može promijeniti. U jednom internetskom eseju iznio sam spomenute tvrdnje. Od istraživača iz različitih područja dobio sam primjedbe da osim podataka koje sam naveo, postoje još brojni drugi podaci o padu nasilja koje sam *mogao* navesti; poput

činjenice da je od 1945. godine smrtna stopa u ratovima jako opala, da se broj ubojstava nije smanjio samo u Engleskoj već u svim europskim zemljama, te da postoji značajan pad broja silovanja, zlostavljanja djece i obiteljskoga nasilja. Shvatio sam da postoji golemo količina podataka za koje ljudi ne znaju, a trebali bi znati. Kao psihologu, zanimljiva mi je zagonetka: zašto je bilo većem dijelu ljudske povijesti bilo toliko nasilja i kako je moguće da smo ga uspjeli smanjiti?

Nalazite se u zemlji (BiH) koja je u ne toliko davnoj prošlosti proživjela ratne strahote. U svojoj knjizi pišete o genocidima i psihologiji masa. Što nam možete reći o tome?

Nema jednostavnog odgovora zato što kod genocida često postoji skup reakcija koje zajedno čine toksičnu kombinaciju. Postoje ideolozi, tj. ljudi koji imaju teorije da neke etničke skupine treba eliminirati; postoje nasilnici i kriminalci koje je najlakše regrutirati da to učine. Naposljetku, postoji veliki broj ljudi koji su spremni okrenuti glavu, ili dopustiti da se to dogodi jer bi im bilo suviše nezgodno da nešto poduzmu u vezi toga. Mislim da bilo koji zločin sadrži mješavinu to troje. U mnogim genocidima često je slučaj da ga

vrlo mali broj ljudi zaista izvede; nije slučaj da se svi ustanu i pokušaju ubiti one druge, već vode regrutiraju mali broj psihopata koji će to učiniti. Mnogi tradicionalni ratovi u Europi tokom srednjeg vijeka su proveli plaćeniци i kriminalci koje su regrutirali plemići da obave njihov prljavi posao. U moderno vrijeme imamo profesionalne vojske; zemlje su iznašle načine da unovače veliki broj ljudi da se povinuju kodu pokornosti i odanosti suborcima te učine stvari koje vjerojatno ne bi učinili u svom svakodnevnom životu.

Koje su najnasilnije zemlje u današnjem svijetu?

Nema jednostavnog odgovora jer postoje različite vrste nasilja koje imaju različite uzroke. Postoje, primjerice, ratovi i ubojstva. Zemlje poput Južnoafričke Republike imaju visoku stopu ubojstava, no Južnoafrička Republika nije bila uključena u ratove u nedavno vri-

jeme. Najnasilnije u smislu visokih stopa ubojstava i (građanskih) ratova su zemlje subsaharske Afrike, neke zemlje Bliskog istoka poput Afganistana, Pakistana i Iraka, južnoameričke zemlje poput Kolumbije i Venecuele te određeni dijelovi Meksika.

Uz trenutne oružane sukobe u Ukrajini, Nigeriji, Južnom Sudanu, Srednjoafričkoj Republici i tako dalje, možemo li biti optimistični u vezi smanjenja broja budućih ratova?

Mislim da možemo. Sve te pojave znače tek to da se nasilje nije smanjilo skroz na nulu. Ako odaberete najgore stvari koje su se dogodile u svijetu u određenoj vremenskoj točki, izgledat će kao da je mnogo nasilja. Međutim, te stvari ste odabrali jer su nasilne, a niste uzeli slučajni uzorak; niste išli po svijetu i gledali

koliko zemalja ima koliko nasilja već ste se samo prisjetili informacija iz medija o tome gdje se događa nasilje. Tako da činjenica da se nasilje nije smanjilo na nulu ne znači da se ne može dalje smanjivati. Ne mislim da će se nasilje ikada smanjiti na nulu, ali mislim da ga može biti manje nego što ga je sada.

U Sarajevo dolazite na lingvističku konferenciju. Rekli ste da je sposobnost da učimo jezik jedna od naših najvećih sposobnosti. Možete li to objasniti?

To je jedna od naših najimpresivnijih sposobnosti, jer pored toga što nam jezik omogućava

da dijelimo precizne i kompleksne ideje na način na koji bi bilo nemoguće bez jezika, st-

ječemo ga *bez* da moramo ići u školu ili pisati zadaću, već naprosto slušajući roditelje dok

smo djeca. To je izvanredan podvig ljudskih bića.

Na prostorima bivše Jugoslavije jedno od aktualnih jezičnih pitanja je pitanje tzv. jezičnog nacionalizma. Imate li kakvo mišljenje o toj pojavi?

To bi prije svega trebalo biti praktično pitanje, stvar toga koji je najučinkovitiji način za obaviti posao. Općenito nisam naklonjen tome da zemlje imaju agresivne jezične politike i prisiljavaju ljude da govore određenim jezikom. Bilo bi smisleno imati određeni broj

službenih jezika kojima bi se pisali državni i sudski dokumenti jer je jasno da se ne može bilo koji postojeći jezik koristiti na sudu. No, to je pitanje praktične naravi i ne mislim da bi trebao biti posao države da prisiljava ljude da govore jedan jezik umjesto drugog.

U Vašoj novoj knjizi, i danas, govorili ste o eufemizmima, insinucijama i oblicima indirektnog govora. Ponudili ste teoriju strateškog govornika koja kaže da se ljudi koriste indirektnim govorom kako bi, u slučaju potrebe, mogli zaniijekati da su izrečeno stvarno i mislili. Paul Grice je imao alternativnu, vlastitu teoriju koja uzima u obzir konfliktne interese sugovornika. Mislite li doista da je Griceova ideja kooperativnosti nekompatibilna s vašom teorijom?

Ne mislim da su te teorije nekompatibilne nego da je Griceova teorija nepotpuna. Da postoji samo načelo suradnje nikada ne bismo nikada očekivali da će ljudi govoriti indirektnim govorom. Gricea je očito zanimao neizravan govor; cilj njegove teorije bio je da objasni kako možemo protumačiti neizravan govor, no on izostavlja elemente kompeticije – riječi koja se kod njega ni u glavnini

literature o diskursu i pragmatici nigdje ne pojavljuju, – i zbog toga Grice ne pruža objašnjenje zašto bi govornik uopće bio motiviran koristiti sav taj zaobilazni govor i eufemizme. On objašnjava kako slušatelji dolaze do govornikova značenja i taj dio jest kooperativan, no zašto govornici - slijedeći maksime - ne govore doslovno, to nije nešto što Grice objašnjava.

S jedne strane se čini da Vaša filozofija, zbog naglaska na biologiji, podržava konzervativniji pristup ljudskoj prirodi i politici (tzv. tragičnu viziju ljudske prirode), no s druge strane vaša je knjiga, s vjerom u napredak, pisana prosvjetiteljski. Obzirom da su konzervativniji mislioci bili skloniji protu-prosvjetiteljstvu, vidite li kakvu tenziju između ta dva stava?

Ne vidim jer ne mislim da je podjela ne lijevo i desno dovoljno sofisticirana da pomoću nje razumijemo ljudsku politiku, jednako kao što ne mislim da je dihotomija priroda-odgovor dovoljno sofisticirana da pomoću nje razumijemo ljudsku psihologiju. Mislim da postoji nešto kao što je ljudska priroda koju nije lako promjeniti i to me čini sumnjičavim prema radikalnim političkim pokretima koji bi tretirali ljude kao prazne ploče, ili pokušali nanovo dizajnirati ljudsku prirodu poput, primjerice, maoističke Kine. S druge strane,

mislim da je jedna od komponenti ljudske prirode beskrajni kombinatorički sustav koji može generirati nove ideje i podijeliti ih s drugim ljudima pomoću jezika. Akumuliranjem boljih ideja i odstranjivanjem najgorih ideja možemo promijeniti političke, kulturne i ekonomske sustave koji potiču jedne dijelove ljudske prirode, a obeshrabruju druge. U tom smislu mislim da se Prosvjetiteljstvo sastoji od pronalaženja boljih ideja za maksimaliziranje ljudskog prosperiteta, a napredak od implementiranja i očuvanja tih ideja.

Ljudi su u ovim i drugim krajevima svijeta sve više sumnjičavi prema kapitalizmu, a na tržišnu razmjenu gledaju kao na „igru nulte sume“ gdje je nečiji dobitak omogućen gubitkom drugog. Vi, međutim, u svojoj knjizi pišete o „nježnoj trgovini“ u smislu širenje kruga povjerenja. Koliko je realistična takva metafora?

Mislim da je vrlo realistična. Općenito, zemlje koje daju važnost trgovini i bogatstvu stvaraju manje problema nego zemlje koje daju pri-

orit etničkoj čistoći, osvećivanju povijesnih nepravdi, ili teritorijalnoj ekspanziji.

U knjizi *Prazna ploča* pišete kako istraživanja ljudske prirode „obnavljaju poštovanje prema demokraciji i vladavini zakona“. Kako tragična vizija ljudske prirode (ona koja uvažava ograničenja naših kognitivnih sposobnosti, vrline i snage volje), poduprijeta istraživanjima, obnavlja poštovanje prema demokraciji?

Dokazivanje da postoje aspekti ljudske prirode koji vode prema nasilju i destruktivnoj kompeticiji, a koji neće jednostavno nestati, ukazuje na potrebu za društvenim mehanizmima koji će ih neutralizirati. I to ne s nekakvim *deus ex machina*, već koristeći jedne dijelove ljudske prirode da bi se neutralizirali drugi dijelovi. Demokraciju smatram načinom kako država može ostvariti

prednost, a da ne sadrži vlastite nedostatke. Prednosti države bi bile spriječavanje ljudi da se međusobno poubijaju, a nedostaci da sama država ubija ljude. Država koja koristi minimalnu količinu sile nužne da spriječi veću silu vjerojatno je najbolje što možemo postići. Mislim da ljudska prirode sama po sebi nije dovoljno kooperativna da smanji količinu nasilja bez političkih ograničenja.

Ljudi su na ovim prostorima dugo podržavali utopijski pogled na čovjeka i društvo. Je li danas tragična vizija budućnosti vjerojatnija od optimističnog pogleda?

Prosvjeteni humanizam, klasični liberalizam i vjera u napredak ne predstavljaju ni tragičan, ni utopijski pogled na svijet. Ima mjesta za daljnji napredak u ekonomskom, znanstvenom i društvenom razvoju, no nije vjerojatno da će napredak ikada stvoriti neku utopiju. A u taj napredak vjerujem zbog empirijskih dokaza, zbog činjenice da smo bogatiji, obra-

zovaniji i manje nasilni. Ali u njega vjerujem još i više zbog teorijskih razloga. Dio ljudske psihologije koji najintenzivnije proučavam je jezik. Najzanimljiviji aspekt jezika po mom sudu predstavlja mogućnost da pomoću nje ga prenesemo nove misli. No, jezik možemo imati samo zato što imamo sposobnost mišljenja, zbog toga što nam naša kognitivna

psihologija omogućuje da dođemo do novih misli koje ćemo potom jezikom podijeliti s drugima. Jezik takoreći predstavlja ljestve pomoću kojih stvaramo stanja koja su mno-

go bolja od onih u kojima smo evoluirali. Ali materijal s kojime ćemo uvijek imati posla bit će ljudska priroda.

Oduvijek ste pokazivali sklonost prema „ekonomskom modeliranju“ ljudske interakcije. Sama teorija strateškog govornika primjer je takvog modeliranja primjenjenog na govor. U lepezi različitih eksplanatornih modela: teorija racionalnog izbora, model biheviornalnih ekonomista, adaptacionistički model -kojem ste od njih najviše skloni?

Svakako sam najviše sklon adaptacionističkom pristupu, ali oni se ne isključuju. Možeće je da teorija racionalnog izbora, kada se primjeni na evolucijsko vremensko razdoblje i evolucijski relevantne resurse (posebno reprodukciju), može pomoći objasniti što se selektirano jer selekcija je oblik optimizacijskog procesa i racionalna analiza objašnjava koje su posljedice optimizacijskih procesa. Razlika je u tome što pojedinci ne optimizira-

ju nužno *korisnost* kao što tvrdi teorija racionalnog izbora, već pojedinci imaju ciljeve koji su optimizirali reprodukciju njihovih predaka. To znači da se možemo koristiti alatima teorije racionalnog izbora, ali nećemo ih moći primjeniti na izbore koje pojedinci čine za svoga života. Oni se mogu primjenjivati na različite evolucijske strategije koje su implementirali geni u okolini predaka.

U nedavnim raspravama o budućnosti humanističkih znanosti bili ste dosta optimistični. Jezik nam omogućava komunikaciju novih misli, no kako ocjenjujete akademsko pisanje u humanističkim znanostima?

Ne napreduje sve jednolično. Na sveučilištima je bilo određenog zaostajanja. Postmodernizam je primjerice bio korak unazad. No, postoje neki znaci koji pokazuju da je novim generacijama postmodernizam dosadio. Mnogi intelektualci iz Francuske, iz koje pot-

jeću brojne postmodernističke ideje, misle da je on *passé*. Netko mi je rekao da se na američkim humanističkim odsjecima svi slažu oko dvije kontradiktorne stvari: jedna da je postmodernizam mrtav, a druga je da postmodernizam nema alternative [smijeh].

Kako Vas se dojmilo Sarajevo?

Čini mi se apsolutno facinantnim. Ljudi koji su čitali o bosanskom ratu i opsadi Sarajeva ne dobivaju isti uvid u ono što se događalo kao oni koji su uživo vidjeli stambene zgrade s kraterima od granata. Stječete bolju svijest o tome kako je život bio užasan tijekom opsade kada vidite konkretne dokaze toga. Također možete vidjeti ranjivost grada zbog njegove okruženosti planinama sa svih strana. Štetu od metaka i granata možete vidjeti po svuda i stječće se dojam da se u to vrijeme sigurnost nije mogla nigdje pronaći. Čitati o tome u novinama i zamišljati kako je bilo

proživljavati te strahote je vrlo različito i to me osobno dirnulo. No, također je fascinatno vidjeti sam grad, spajanje tursko-islamske civilizacije i europske, germanske, slavenske i židovske civilizacije. Mjesto je fascinantno u smislu njegove povijesti i arhitekture. Bilo je fascinantno otići na mjesto gdje je Gavrilo Princip ubio Franju Ferdinanda. To me podsjetilo na to koliko jedan događaj na često nepredvidljiv način može utjecati na povijest. Tko zna bi li se Prvi a onda i Drugi svjetski rat dogodili da je vozač auta skrenuo ranije. AA

Profesore Pinker, hvala Vam!

Razgovarali: Darko Polšek i Aleksandar Joksić

Leda Cosmides

*Leda Cosmides je jedna od najpoznatijih evolucijskih psihologa. Zajedno sa suprugom Johnom Toobyem napisala je neke od temeljnih tekstova ovog područja. S Cosmides smo se susreli u Budimpešti gdje je sudjelovala u ljetnoj školi *Morality: Evolutionary Origins and Cognitive Mechanisms*. Prenosimo dio razgovora u kojemu je bilo riječi o prošlosti i sadašnjosti evolucijske psihologije i nekim kontroverzama koje se vežu oko nekih njenih ideja.*

Proše su 22 godine od objavljivanja knjige *Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture* koju ste uredili zajedno sa suprugom Johnom Toobyem i Jeromeom Barkowom, a koju mnogi smatraju svojevršnim manifestom evolucijske psihologije. Gledajući unatrag gdje smo bili i gdje smo sada, kako biste ocijenili sadašnje stanje u društvenim znanostima u pogledu prihvaćanja evolucijskih objašnjenja?

Situacija je mnogo bolja. U ono vrijeme je bilo teško nešto objaviti ako je hipoteza bila izvedena iz evolucijske teorije. Nije bilo bitno kakvi su podaci, jesu li rezultati zanimljivi ili novi. Recimo, bilo bi u redu kada bi vam za vrijeme igranja video igrice pala na pamet neka hipoteza, no ne bi bilo u redu da ju izvedete iz neke teorije evolucijske biologije. Takav stav je u ono vrijeme bio vrlo eksplicitan među recenzentima i urednicima časopisa. Bilo je mnogo ljudi koji su imali krive koncepcije toga što znači usvojiti evolucijski pristup budući da nisu razmišljali o njemu kao integriranim s kognitivnom znanosti i kognitivnom psihologijom. Mozak je očito evoluirao da proizvodi kontingentno ponašanje, tj. ponašanje koje će biti osjetljivo na informacije iz okoline, tako da se u evolucijskom pristupu ne radi o fiksnim ponašajnim obrascima, ili nekim nepromjenjivim oblicima ponašanja, već o sustavima za procesiranje informacija. Ta razina objašnjenja nije u tolikoj mjeri postojala u biologiji koliko u kognitivnoj psihologiji, no kognitivni psiholozi su u jednom trenutku prestali čitati literaturu o životinjskom ponašanju. Odlučili su da može postojati mehanizam za usvajanje jezika (LAD) i drugi mehanizmi koje druge životinje nemaju, ali su prestali čitati literaturu o životinjskom ponašanju. U međuvremenu su istraživači životinjskog ponašanja shvatili da je pretpostavka o ekvipotencijalnosti kriva, da se podražaji ne mogu upariti jednako lako s bilo kojim odgovorom jer postoje svakojaki specijalizirani sustavi za učenje. No, kognitivni psiholozi nisu bili svjesni toga.

Moj odsjek za psihologiju na Harvardu je bio vrlo visoka zgrada u kojoj je dizalo bilo jedina stvar koja je spajala katove. Kao pred-

diplomska studentica radila sam na projektu s golubovima na sedmom katu koji je nekada bio Skinnerov laboratorij pa bih tamo slušala radikalne bihevoriste kako se uznemireno pitaju što učiniti s pretpostavkom o ekvipotencijalnosti, naučenom averzijom na okuse i kako napraviti glatke krivulje učenja. S druge strane, ljudi na dvanaestom katu, gdje sam bila kao diplomska studentica na studiju kognitivne psihologije, su pomalo samodopadno pričali kako se bihevizizam urušio pod pritiskom mentalističke kritike. No, ljudi u Skinnerovom laboratoriju nisu marili za mentalističku kritiku (smijeh), a ljudi na dvanaestom katu nisu znali što njih zapravo brine. To što je brinulo ljude na sedmom katu je bila ista ona stvar koju su ljudi na dvanaestom katu uvezli u kognitivnu psihologiju, a to je pretpostavka o ekvipotencijalnosti u obliku ideje općenamjenskog mehanizma za obradu informacija. Tako da budući da kod evolucijskih teoretičara nije postojalo to razumijevanje na razini obrade informacija, a kod kognitivnih teoretičara nije postojalo evolucijsko-funkcionalno razumijevanje, bilo je nevjerojatno puno pogrešnih koncepcija. Tako su mnogi mislili da evolucijska psihologija tvrdi da razvoj nije bitan, što je apsurdno; očito da su razvoj, iskustvo, kulturna okolina i sve te stvari bitne. Postojale su šašave predodžbe da usvojiti evolucijski pristup ponašanju znači biti seksist, rasist ili nešto slično. Objavljivanje Johnovog i mogog rada *Psihološki temelji kulture* 1992. godine je za mnoge bilo kao terapija. Znam ljude koji su odahnuli nakon što su ga pročitali jer iako im je evolucijski pristup bio smislen, mislili su da ih on obvezuje na sve te grozne stavove. Mi smo tamo pažljivo pokušali objasniti zašto to ne stoji. Tako da je za neke ljude to

bila terapija, a za druge spoznaja da postoje i takve teme koje im nisu padale na pamet da proučavaju kao psiholozi. U isto vrijeme se razvijala kognitivna neuroznanost i neuropsihologija i istraživači iz toga područja su nalazili svakojake disasocijacije, uključujući i one koji su specifični za sadržaj. Recimo, neki ljudi koji su pretrpili moždani udar ne mogu imenovati žive stvari (npr. životinje), ali mogu imenovati nežive stvari. Alfonso Caramazza je imao situaciju gdje pacijent nije mogao imenovati voće i povrće, no sve drugo je mogao. Svi ti slučajevi deficita iz kognitivne neuroznanosti, a posebno neuropsihologi-

je, bili su korisni jer su bili specifični za domenu i tako ukazivali na specijalizirane mehanizme. U međuvremenu se također javila literatura o teoriji uma; razmišljanja Simona Barona-Cohena, Alana Lesliea i Ute Frith je bilo pod utjecajem prirodne selekcije. Oni su pokazali zanimljive disasocijacije kod ljudi s autizmom kod kojih, primjerice, osoba može razumijeti pojam reprezentacije ako se radi o fotografiji ili karti, no ne i ako se radi o mentalnoj reprezentaciji poput vjerovanja. Svi ti nalazi koji su dolazili iz različitih područja natjerali su ljude da uvide da bi mogao u umu mogao postojati zanimljiv filter za sadržaje.

Vi i vaš suprug ste poznati kao zagovornici modularnosti uma. Kako biste opisali razliku između vašeg shvaćanja modularnosti i onog od Jerryja Fodora za kojeg se smatra da je ponovno oživio ideju modularnosti objavljivanjem knjige *Modularity of Mind* 1983. godine?

Jerry Fodor je uništio termin „modularnost“. U njegovoj definiciji nije postojao kriterij evolucijske funkcije. Njegov popis kriterija za modularnost, između ostalih, uključuje informacijsku zatvorenost (eng. information encapsulation). Isprva kaže da od navedenih kriterija može ih biti više ili manje, no onda privilegira informacijsku zatvorenost, koja je zapravo smiješan kriterij jer je ili trivijalno istinit, ili očito neistinit. On može biti trivijalno istinit u smislu da će bilo koji mehanizam uzimati informacije u onom formatu u kojem je dizajniran da ih uzima. Ako je to ono što mislite pod informacijskom zatvorenosti, to je trivijalno istinito. Međutim, ako pod time mislite nešto poput cjevovoda koji drži informacije potpuno odvojene od svega drugog što se zbiva u umu, to je apsurdno. Mi nikada nismo rabili termin „modul“ u tom smislu, već u izvornom smislu iz umjetne inteligencije mehanizma koji je dizajniran da izvodi određene zadatke. Takvo shvaćanje modularnosti se ne izjašnjava po pitanju u kojoj je mjeri output jednog mehanizma input drugom mehanizmu. Očito će ti mehanizmi biti međusobno povezani i prenositi informacije jedan u drugi. Tako da je Fodor otežao uporabu termina „modularnost“. Odjednom sam shvatila da ljudi misle da tvrdim nešto što nema veze s onim što sam tvrdila. Potom

je odbacio specifičnost domene (eng. domain specificity) za bilo koje tzv. centralne procese, procese koji se tiču rasuđivanja, što je također apsurdno.

Rekla bih da smo promjenili terminologiju; mi tvrdimo da um sadržava mnogo adaptivnih specijalizacija, mnogo komputacijskih mehanizama koji su specijalizirani za obavljanje određenih adaptivnih funkcija, neki od kojih će biti više specifični za domenu, skrojeni za rasuđivanje o određenom sadržaju, a neki možda više općenite domene (eng. domain general). Primjerice, mnoga istraživanja o zaključivanju u uvjetima neizvjesnosti sugeriraju da se mehanizmi koji upravljaju našim statističkim zaključivanjem primjenjuju na mnoge različite stvari, tako da ne postoji neka velika sadržajna odvojenost u pogledu toga o čemu možete ili ne možete zaključivati koristeći te mehanizme. Uvijek je pitanje kakav bi trebao biti dizajn mehanizma koji je dobro dizajniran za rješavanje određenog adaptivnog problema te je u tom smislu postalo jednostavnije koristiti termin „adaptivna specijalizacija“ nego termin koji je mnogima postao konfuzan jer su ga otkrili kod Fodora umjesto u njegovom izvornom kontekstu. Stoga, da: mislim da je um sklopljen od mnogo modula (adaptivnih specijalizacija).

Neki misle da istraživanja iz utjelovljene (eng. embodied) kognitivne znanosti osporavaju modularnu teoriju uma.

Nikad nisam shvaćala što točno tvrde, ali neka istraživanja koja sam vidjela sugeriraju sasvim suprotno. Postoje interpretacije iz perspektive evolucijske psihologije, u terminima adaptivne specijalizacije. Ako imate sustav koji pojmove koji su evoluirali u kontekstu fizičke topline kooptira za interpersonalne odnose, tako da npr. ljudi osjećaju top-

linu kada se dodiruju, odnosno ako su neki pojmovi kooptirani od strane drugih sustava, nije iznenađujuće da osjećam „društvenu toplinu“ kada držim vruću šalicu kave. Često ne razumijem određene tvrdnje o utjelovljenju, tj. što se tvrdi, no mnoge pojave o kojima se govori čine se prilično razumne i ne vidim ih nekonzistentnim.

Primjerice, Robert Trivers je nedavno tvrdio: „Istraživanja o utjelovljenju pokazuju da moduli nisu funkcionalno različiti i autonomni - ako uopće postoje“.

Trivers se ne razumije dovoljno u psihologiju. On je sjajan evolucijski biolog, no on nije obrazovan kao kognitivni znanstvenik i nije uronjen u različita filozofska i znanstvena pitanja koja se tiču ovih stvari. Trivers također ne voli Jerrya Fodora. Obojica su na Sveučilištu Rutgersu i ne podnose se. Jednom prilikom ih je zajednički kolega doveo na večeru koja je završila vikanjem jednog na drugog. Poznavajući Triversa, moja je pretpostavka da dio njegove motivacije da tvrdi da X, Y ili Z pokazuje da ne postoje moduli, je to što povezuje termin „modul“ s Fodorom

i stoga mu se ne sviđa. Ne znam u kojoj mjeri mu je poznata povezanost tog termina s evolucijskom psihologijom i radom koji je zasnovan na njegovoj teoriji. Naš rad na kognitivnim mehanizmima za detektiranje varalica je zasnovan na njegovoj teoriji recipročnog altruizma. Poznat mu je naš rad, no možda ne zna da govorimo o adaptivnoj specijalizaciji koja se može shvatiti kao modul, no ne kao modul u Fodorovom smislu. Fodor mrzi evoluciju, ne znam zašto. Trivers bi s pravom mogao biti iziritiran njime samo na toj osnovi.

Jedna od kritika evolucijske psihologije kaže da se ona previše oslanja na pretpostavku o optimalnom dizajnu uma.

Ne oslanja se. Termin „optimalnost“ ne znači ništa ako ne specificirategraničenja unutar kojih je nešto optimalno. Prirodna selekcija je proces uspinjanja na brežuljak koji tendira zamjenjivati relativno manje učinkovite dizajne s onima koji funkcioniraju bolje. Nisam sigurna što „optimalno“ znači. Čak i ako pos-

toji način da ju definirate, ne postoji jamstvo da ćemo dobiti optimalni dizajn. Ako gledate život na Zemlji, obično vidimo sustave koji su vrlo dobro projektirani za rješavanje problema jer je prirodna selekcija imala dugo vrijeme na raspolaganju. Ali mi nikada nismo tvrdili nešto o optimalnosti.

Aludirao sam na knjigu Garyja Marcusa, Kluge...

Da, znam. Marcus nas pogrešno citira, a Robert Kurzban je to pokazao. Gary Marcus mož-

da treba čovjeka od slame kojega će napadati. Mi smo bili dosljedno jasni o tome. A

Razgovarao: Aleksandar Joksić

Putopisi

Pijescima i gradovima Sirije

Mladen Joka

Nedavno sam sanjao Siriju.

Letio sam na čarobnom tepihu i dok su me nadlijetali borbeni zrakoplovi, promatrao sam prizore ispod sebe.

Vidio sam spaljena i opustošena biblijska sela...vidio sam alepske bazare u plamenu i srušene stoljetne minarete...vidio sam ruševine starih gradova... i buldožere u Palmiri.

Vidio sam kako vojnici igraju nogomet s odrubljenim glavama neprijatelja...vidio sam tijela žena i djeca koja plutaju Eufrotom i Tigrisom...vidio sam silovanu djevojku koja preklinje oca da joj oprost i poštedi ju kamenovanja; ali je otac neumoljiv i, pokazujući kažiprstom u nebo, baca prvi kamen...

Još puno toga sam vidio u zemlji kolijevke civilizacije; pa sam se pitao zar je moguće da u ovih desetak tisuća godina baš ništa nismo naučili. Ništa se nije promijenilo. Evoluirali smo jedino u tehnologiji; vjerojatno s glavnim razlogom da možemo što efikasnije ratovati.

Slike besmislenih strahota su se nizale jedna za drugom...a ja sam, leteći na svom tepihu, dozivao u sjećanje ljude i slike, mirise i zvukove, okuse i opise...nekog ljepšeg svijeta koji sam zapamtio.

Bilo jednom...

Dvije bijele kućice, svaka ispod svoga visokog eukaliptusa i željezna rampa s otpalom crvenom bojom koja ih dijeli, lokalna je granica između doline Beka'a u Libanonu i Sirije, **Al-Qaa**. Petak je prijepodne, muslimanima neradni dan pa je prijelaz bio potpuno pust. Nakon što sam se provukao ispod rampe i napustio Libanon, popeo se na trijem sirijske kućice, prošao pored sivog olinjalog psa koji je drijemao, omjerivši me jednim okom procjenjujući potrebu za eventualnom intervencijom, dva su me mrka carinika ponudila crnim čajem.

- *Vi gavorite pa ruski?* – upitao me jedan od njih proučavajući moju putovnicu.

- *Njet.* – odgovorio sam promatrajući velike prašnjave retuširane fotografije Hafeza i Bašara Al-Asada obješene na prijavom zidu.

Obojica carinika su nešto lijeno raspravljali, nakon par sekundi udarili mi pečat, vratili putovnicu i zaželjeli: „*Wellcome to Siryia.*“

- *Shukran.* - Ponudio sam ih Marlborom što su bez ustručavanja prihvatili te ih upitao na lošem arapskom:

- *Ana badeh ruh ala Hama. Aya otobis taxi beh ruh?* – zanimajući se ima li kakav prijevoz za grad Hamu.

- *Micro itnash Homs.. Mia mitr.*- objasnili su mi pokazujući na prašnjavu cestu gdje bi stotinjak metara dalje, oko podneva, trebao stići „micro bus“. Prijevozno sredstvo tipa kombija s velikim

prozorima koji vozi u gotovo svaki zaseok povezan cestom. Ljubazni su me carinici ponudili toplom slatkom lubenicom, interesirali se kamo ću putovati po Siriji, hvalili su svako mjesto koje sam navodio i divili se njihovim ljepotama.

Nakon rastanka izašao sam ponovo na trijem, prošao pored usnولوج psa koji se ovaj put nije udostojao pogledati me i zaputio se pustom makadamskom cestom u Siriju.

Čekajući avion poput Cary Granta

Sjeo sam na neki kamen pored ceste, na mjestu za koje sam pretpostavljao da je autobusna stanica iako nije bilo nikakvih znakova. Osamljene granične kućice već su se izgubile iz vidokruga, a svuda naokolo je bila ravna, suha, kamenita pustinja bez ikakvih znakova civilizacije, osim ove uske ceste. Približavalo se podne usred ljeta i sunce je nemilosrdno pržilo svijetlocrvenu zemlju. U daljini prema zapadu nazirali su se obrisi planine Liban, a na jugu, u ljetnoj izmaglici, Antilibanonsko gorje. Sati su prolazili u vreloj tišini. Imao sam osjećaj kao da kilometrima oko mene nema nikoga osim gladnih muha i žednih guštera. Strpljivo sam čekao *micro* (ili avion kao Cary Grant u Hitchkovom filmu *Sjever – sjeverozapad*) kada se polako u daljini, iz pustinje počeo nazirati neki crni obris trepereći na užarenom zraku. Postajao je sve veći; kao da je izlazio iz zemlje; a ja nikako nisam mogao odgonetnuti o čemu je riječ. Fatamorgana se približavala, pretvorila se u četiri nejednake siluete i kada sam već pomislio da haluciniram, iz neke druge dimenzije preda mnom se ukazao stasiti muškarac u arapskoj nošnji, širokim hlačama, bijeloj košulji i arapskom maramom zamotane glave, prelijepa mlada žena u šarenoj dugačkoj haljini i crvenom rupcu i svečano odjevena djevojčica velikih crnih očiju. Sve troje se držalo za ruke a muškarac je vodio malu crnu kozu.

- *Selam alejkum.*

- *Alejkum selam.*

Djevojčica se privijala uz majku, stidljivo me pogledavala i smješkala. Od Arapina sam doznao da *micro* vozi samo do grada Homsa a tamo moram presjesti za Hamu. Petak je, tako da veze nisu česte, ali uvijek se nekako nađe način stići do odredišta. Uto smo u daljini ugledali oblak prašine, *mirco* je dojurio brže nego što smo očekivali, na brzinu nas ukrcao kao jedine putnike i uz poskakivanje po neravnoj cesti odvezao u sat vremena udaljeni Homs.

Kako je bila zelena dolina rijeke Orientes

Voda se u kaskadama slijevala niz mramorno stubište sve do recepcije Hotela Riad u Hami. Ravnodušnost gostiju u lobiju i Abdulaha koji mi je zaželio dobrodošlicu uvjerali su me u uobičajenost poplave. Kasnije sam shvatio da hotel ovako peru, ili bolje reći ispiru, svaki dan. Hotel Riad i odmah do njega Hotel Cairo dva su ljuta konkurenta u centru grada. Oba s udobnim sobama i ponudom jednodnevnih izleta do okolnih znamenitosti. Abdulah je glavni moderator u Riadu. Tridesetogodišnji arapski šarmer sa zelenim očima i bradicom, poliglot koji paralelno hofira sa sra-

mežljivim Japankama, prekaljenim putnicima daje začuđujuće informacije o nepoznatim povijesnim lokacijama, igra šah sa španjolskim profesorom zemljopisa, upisuje novog gosta u knjigu i već mu kroji sudbinu idućih dana, ... dok mu jedna od papiga koje žive u hotelu sjedi na ramenu. Odmah mi je predložio plan četverodnevno boravka. Nisam morao niti objašnjavati kuda sam namjerio, a već je sve bilo dogovoreno.

Tek sam par sati u Siriji i ništa nije onako kako sam zamišljao. Atmosfera u hotelu me podsjetila na Katmandu ili Marakeš. Gosti sjede izvaljeni na sećijama s jastucima u lobiju ispod stropnog ventilatora, pijuckaju čaj ili pivo, puše, čitaju, pišu dnevnik i razglednice, razmjenjuju iskustva o putovanjima po Siriji i šire. Uglavnom euroljani i nekoliko obaveznih Japanaca. Od studenata, klasičnih „backpackersa“ do starijih intelektualaca kojima ne pada na pamet uplatiti neko grupno putovanje. Zidovi lobija hotela prepuni su amaterskih fotografija sa pustinjaških terevenki u beduinskim šatorima, poruka koje gosti ostavljaju jedni drugima i šarenim flomasterima nacrtani planovi izleta, upotpunjeni velikim službenim posterima glavnih atrakcija.

Hama je mirni gradić opuštajućeg ugođaja na obalama snene rijeke Orontes. Kao po običaju u Siriji, ne zna se koliko je star. Neka arheološka iskapanja ukazuju da je naseljen u neolitskom razdoblju. Spominje se i kao *Aramejsko kraljevstvo Hamah* koje je trgovalo s Izraelom za vrijeme vladavine kralja Davida. Poslije je okupiran od Asirije, osvojen u Aleksandrovim pohodima, pa nakon makedončke smrti pod Seleukidima preimenovan u *Epiphania*, potom okrutni Rim, samozadovoljni Bizant, Allahom zaneseni Arapi, sumanutni Križari, nemilosrdni Otomani, kratkovjeki Francuzi... klasična sirijska priča.

Nepobjediva arapska gostoljubivost

Još uvijek je petak. Vrelina sredine ljeta izmamila je cijele obitelji na piknik da se rashlade u sjenovitim parkovima uz obalu rijeke. Rasprostru ćilim, privilegnu, žene iz torbi povade razna jela, režu lubenice i dinje, iz čajdžinica i malih restorana diže se dim sa roštilja, djeca trčkaraju naokolo, kupaju se u plitkoj mirnoj rijeci uznemiravajući patke s pačićima, pogledavaju znatizeljno prema strancu, približavaju se taktički u krugovima „*Hello, hello, ... photo, photo. ...*“ pa zasjednu oko rijetko viđenog gosta komunicirajući smijehom kako to već djeca znaju, usput žicajući bombone i sitniš dok ih roditelji blago prekoravaju.

- *Batorsh. Batorsh.* – doviknuli su konobaru trojica mladića za susjednim stolom restorana *Sultan* dok sam proučavao jelovnik.

- *Eh da?* – upitao sam ih.

- *The best food in town.* - odgovorili su i predložili da sjednem za njihov stol. Pili smo *arak* (žestoku rakiju aromatiziranu anisom koju u Turskoj zovu *raki*, a u Makedoniji *mastika*.) dolijevajući ledenu vodu u visoke uske čaše tako da je piće pobijelilo kao mlijeko. Dvojica su bili bankari, a treći moj kolega advokat; svi pravnici. Pričali smo satima uz *arak* i pivo. *Batorsh* je bio savršen (pirjana janjetina na mladom luku poslužena na podlozi od pirea

pečenog patlidžana). Inzistirali su da sve plate, čak i moju večeru i posljednju rundu piva koju sam ja zvaao. Nepobjediva arapska gostoljubivost. Povremeno sam pokušavao sačuvati zauvijek u sjećanju ljepotu zelene rijeke koja u noći obasjanom zvijezdama nečujno protječe pored nas, i tužnu škripu velikih, četiri stotine godina starih drvenih vodenica, nadaleko poznatih *noria*, zamišljajući sve te ljude izgubljenih i nestalih vremena kako sjede na istom mjestu kao ja i slušaju isto tiho jecanje *noria*

U posjet mjestima za koje nitko nije čuo

Hama je najbolja baza iz koje se organizira obilazak znanih i nezvanih atrakcija u dolini rijeke Orontes. Lokalni prijevoz ne postoji. A najbolji organizator je Abdulah. Plan je da se jedno po jedno područje pokrije jednodnevnim izletom. Kako putnici dolaze i odlaze tako treba uskladiti koliko lokacija netko želi posjetiti. Budući da prosječan putnik ima na umu dvije–tri znamenitosti za koje je čuo, Abdulah ima naizgled težak zadatak: uskladiti ponekad nerazumne želje svojih gostiju, nagovoriti ih na posjet mjestima za koje nikada nisu čuli (a u nagovoru mu svesrdno pomažu ostali gosti u lobiju hotela kunući se u spektakularnost doživljaja), kombinirati troje do pet gostiju radi veličine automobila, i sve to uz usputno šarmiranje dvije prelijepa Švedanke koje su upravo stigle, igrajući novu šah partiju sa starim ruskim filozofom i obaveznom papigom na ramenu.

Ekskurzije su složene zemljopisno logično: 1., Musyaf – Manastir Sv Grigoria – Krak Des Chevaliers“; 2. „Apamea – The dead cities“; 3. „Qasr ibn Wardan – Sarouj – Qala’t ibn Shmemis“. Tri dana za posjet mjestima za koje je rijetko tko čuo.

Putujući na sjeverozapad s ljubavnim trokutom

Bezvoljni vozač ukrcao je idućeg jutra u svoj *Nissan* dvojicu njegovanih Francuza, troje Poljaka u problematičnom ljubavnom trokutu i mene na putu prema sjeverozapadu Sirije.

Uvijek me, na sreću, snađe sudbina da sjedim na suvozačevom mjestu pa sam kao i obično pokušavao čovjeku olakšati posao razgovorom. Bezuspješno. Francuzi su bili iz nekog samo njima poznatog razloga „u sedmom nebu“. Svaki pogled kroz prozor izazivao im je uzdahe oduševljenja premda krajolik nije za opisivanje. Poljaci su mi izgledali puno zanimljivije. Jedan glupi ljepotan, jedan mršavi filozof i jedna anđeoski eterična djevojka afroditinih atributa. Ljepotan i djevojka su se izgleda zavoljeli na putovanju jer ne znam kako bih drugačije objasnio filozofove ljubomorne ispade tijekom izleta.

Nakon besmislenih zavoja po ravnim dolinama zaustavili smo se u podnožju nekog brda

- *Musyaf. wahid sa’a.* - vozač je s mukom je izgovorio tri riječi, izuo razgažene cipele, sklopio oči i raskomotio se za sat sna.

Razorena utvrda asasina

Slika 1.
Ulaz u zamak Krak Des
Chevaliers

Asasini su bili ismailiti, pripadnici ekstremne šiitske muslimanske sekte, zagovornici ubojstava kao načina uvjeravanja u istinitost vjere. Osnovani su u osmom stoljeću od Ismaila, sina šestog imama, a u dvanaestom su stoljeću pod vodstvom karizmatičnog vođe Sinana (u ondašnjoj Evropi poznatog i kao *Starac s planine*) sijali strah i trepet među križarima, jednako kao i među sunitima. Navodno su prije svojih ubilačkih pohoda pušili hašiš po čemu su i dobili ime.

Uspinjali smo se strmom stazom do ruševina utvrde **Musyaf**, razorene baze asasina. Suhonjavi Poljak je dvojio u istinitost činjenice da bi pod utjecajem hašiša čak i ovi ozloglašeni odmetnici mogli organizirati i izvršavati nadaleko prepričavane atentate i zločine. Potpuno sam se složio i ispričao mu, kao prilog njegovoj tvrdnji, staru arapsku priču o tri putnika koja su se u noći našla pred kapijom utvrđenog pustinjačkog grada. Kako su u ona vreme-

na kapije bile jedini ulazi u gradove, a u sumrak su se zatvarale, tako da do zore nitko nije mogao ući u grad; putnici su razmišljali što da učine. Prvi je bio pijan (alkohol je inače arapska riječ za ugodu), drugi na opijumu, a treći na hašišu. Pijanica je predložio da razbiju vrata grada i tako uđu. Onaj na opijumu je zagovarao drijemanje pred kapijom do jutra, a treći se pod utjecajem hašiša dosjetio kako bi najbolje bilo da u grad uđu kroz ključanicu.

- Eto vidiš. I u ono vrijeme je propaganda radila čuda. Sigurno je da su asasini bili banda razbojnika i ubojica, ali nisu zato morali oklevetati hašiš. – filozofirao je Poljak.

Musyaf je samo jedan u nizu od dvadesetak srednjovjekovnih utvrda izgrađenih na uzvisinama i brdima usred sirijskih ravnica. Masivni vanjski zidovi gotovo su netaknuti. Tek jedan veliki otvor svjedoči o snazi koja je bila potrebna da bi se prodrlo u zamak, pa da vojska mamelučkog sultana Bajbars.

Vozač se prenuo iz dubokog sna, čudeći se da smo već završili obilazak prve destinacije toga dana.

Nastavili smo po neravnoj cesti do **samostana Svetog Grigorija**, prve grčke katoličke misije u Siriji. Već od petog stoljeća ovamo hodočaste brojni kršćani da bi se molili u mračnoj, kandilima osvjetljenoj i tamjanom namirisanoj crkvi, jedva razabirući biblijske likove na starim tamnim ikonama i freskama. U tijeku je bilo krštenje. Svećenik je okupao uplakano golo dijete u velikoj mramornoj krstionici. Roditelji i brojna rodbina veselo su pratili događaj, a ostala, već krštena djeca igrala su se lovice po sjenovitom samostanskom dvorištu.

Posjet najvećem križarskom dvorcu na svijetu

Sunce je nemilosrdno pržilo kada smo oko podneva u daljini ugledali prizor iz dječjih fantastičnih snova. Na brdu je stajalo impozantno kameno zdanje, zamak iz bajki o vitezovima, **Krak des Chevaliers**. Jedna od glavnih sirijskih znamenitosti, najveći križarski zamak na svijetu, gotovo potpuno očuvan, svojom veličinom ulijeva strahopoštovanje.

- *Qala'at al-Hosn. Talaeta sa' a.* - objavio je vozač odredivši si tri sata sna.

Široki kameni most vodi do širokog visokog ulaza iznad kojega su uklesana dva lava u spomen Rikardu Lavljeg srca. Ne treba puno mašte da vidite oklopljene **križare** kako na konjima ulaze u utvrdu. Vanjski neprobojni zidovi su široki pet metara s trinaest visokih kula stražara s kojih se moglo nadzirati područje u krugu od pedeset kilometara, a za lijepih dana u daljini su blistale vode Mediterana. Unutar vanjskih zidova postavljena je prava prepreka. Duboki jarak pun vode iz kojega se uzdižu još šire i više zidine unutarnjeg dijela zamka do kojega je moguće doći samo pokretnim drvenim mostom. Sve je izgrađeno tako veliko da konjanici mogu bez problema jahati kroz nadsvođene mračne prolaze. Dnevno svjetlo ulazi kroz stropne otvore osvjetljavajući tek dijelove uglačanih kamenih ulica. Kada se 1099. godine krenulo u Prvi križarski pohod, navodno iz razloga da bi se zaštitili kršćanski hodočasnici na putu u Svetu zemlju od napada muslimana, elitni

odred vitezova ivanovaca ili hospitalaca (nazvani po Svetom Ivanu Apostolu) odlučio je sagraditi neosvojivu utvrdu na strateškom putu od Edese i Antiohije do Jeruzalema. Najveći vojni garnizon srednjega vijeka. U Kraku je svojedobno živjelo pet tisuća ljudi. Ogromne staje za konje nastavljaju su na široka dvorišta, dvorana za primanje dugačka 120 metara poduprta je masivnim kamenim stupovima, sobe u kojima su živjeli vitezovi svježije su i prozračne, velike kuhinje su i danas crne od čađi, a prostorije predviđene za Velikog Meštra ivanovaca posebno su ukrašene kamenim rezbarijama i sedefnim intarzijama.

- Lawrence od Arabije je za Krak rekao da je najljepši zamak na svijetu. – reče Poljak dok smo sjedili na nekom kamenu u hladovini, pogleda na prostrano dvorište.

- Nema sumnje. Ako je itko vidio sva ovakva zdanja na Levantu onda je on sigurno. – složio sam se s Lawrencom.

- Meni je i Karak u Jordanu impresivan. – uspoređivao je Poljak.

-Karak ima svojih „atmosferačnih“ dijelova, posebno u podrumu i zatvoru, ali se ne može niti uspoređivati s ovim čudom. I citadela Raymonda de Saint-Gillesa u Tripoliju u Libanonu je prilično očuvana. A zanima me i citadela u Aleppu. – slijedio sam niz.

- Misliš li da su se u ovom dvorištu odvijali dvoboji križara? S mačevima ili na konjima onako oklopljeni... mogu ih zamisliti kako jurišaju jedan na drugoga. – glasno je razmišljao sjetno promatrajući svoje prijatelje, Poljaka i Poljakinju kako u međusobnoj zaljubljenosti ne razmišljaju o sretnoj okolnosti da ne žive u vrijeme vitezova kada se pitanje časti i preljuba rješavalo oružjem.

Šest stotina mrtvih gradova

Sutradan mi je Abdulah pripremio novi izlet. Ovaj put u opuštanjem društvu dva bračna para sveučilišnih profesora povijesti iz Madrida i jednako bezvoljnom vozaču.

Rijeka Orontes krivuda sjeverozapadnim područjem od Hame, dopuštajući navodnjavanje tla samo ako je moguće prokopati kanale kroz kamenito tlo. Zeleni nasadi raznog povrća tek povremeno prekidaju crvenu boju suncem spržene zemlje. Polupustinja bez traga civilizacije.

Onda odjednom, usred ničega, ruševine grada. Starog bizantskog grada. Kuće, crkve i tornjevi od crvenog kamena, popločane ceste, hrpe razbacanih komada grnčarije, ... davno nestali svijet „**Mrtvih Gradova**“. Preko šesto napuštenih „gradova duhova“ leži razbacano na nepristupačnim područjima Sirije. Napušteni su još u sedmom stoljeću iz nepoznatih razloga. Arheolozi nisu uspjeli dokučiti razloge. Sa sigurnošću se može utvrditi da gradovi nisu razarani, nije bilo zemljotresa, požara ili nekih drugih prirodnih katastrofa. Za sada je najuvjerljivija teorija kako su se promijenili stari trgovački putovi, pa su stanovnici odlazili u potrazi za poslom u druga područja. Nemoguće je pronaći put do lokacija gradova ako se ne poznaje teren. Većim dijelom vozi se kroz polupustinju, nema ceste niti ikakvog putokaza. Stali smo na rubu jednoga od njih.

Serjila je u svoje doba bila grad od 10 000 stanovnika. Kosturi zgrada, protekom silnog vremena strušeni krovovi, ulice zarasle u suhu pustinjsku travu, prozori na crkvama u obliku križa, sve djeluje sablasno. Svatko od nas pet je otišao na svoju stranu pa sam ubrzo ostao potpuno sam. U daljini sam zamijetio nekoliko divljih pasa te sam pokupio nekoliko kamenja radi samoobrane. (Unaprijed skeptičan zbog sinajskog iskustva.) Vrući je vjetar puhao kroz prozore i vrata zgrada stvarajući jezovite zvukove. Ulazio sam u napola srušene kuće, pogađajući vrstu prostorije, zamišljajući kako su ovdje davno nekada ljudi živjeli, spavali, spravljali objede, umirali... Potpuna tišina osim povremenih čudnih zvukova koje sam pripisivao igri vjetra. Lako je izgubiti pojam o vremenu lutajući potpuno sam napuštenim izgubljenim gradom.

Nastavili smo do idućeg mrtvog grada.

Al-Bara je grad prekriven maslinicima. Najrasprostranjeniji od svih. Usred stotina stabala maslina odjednom se pojave kamene grobnice s piramidalnim krovovima, potom neka stara bizantska crkva, pa vila s isušanim bazenom u kojemu se sunčaju zmije. Nikada bliže nisam bio iskustvu kakvog su imali prvi istraživači starih zaboravljenih civilizacija.

- Trideset godina se bavim poviješću Bliskog istoka, znao sam za postojanje ovih gradova, ali nisam mislio da je ovako nevjerojatno. – divio se jedan od mojih suputnika.

- Impresivno. – dodala je njegova supruga – Gotovo sam mogla osjetiti duhove stanovnika kako nas promatraju dok smo prolazili.

- Ja sam čula plač djeteta. – uključila se njezina tankočutna kolegica.

- U ono je vrijeme Antiohija bila centar bizantske kulture ovog podneblja, ali tamo nisam vidio ništa slično.- stručnu je debatu nastavio drugi profesor.

- Dobro, ipak je Antiohija srušena do temelja u zemljotresu a i cijelo vrijeme od tada je dograđivana novim zgradama. Ovo ovdje izgleda kao da je konzervirano u doba Bizanta. – nastavio je prvi.

- Ostali gradovi su još manje pristupačni.

- Mislim da je sasvim dovoljno što smo vidjeli. Uz obaveznu baziliku Sv. Simeona pored Aleppa.

- Nisam vjerovala da u Siriji iza svakog ugla ima neka potpuno nova neistražena priča. Levant je prepun raznog starog kamenja i ruševina. Drevna kraljevstva i carstva ostavljaju svoje artefakte i na tek nekoliko kilometara udaljenosti naidete na novu lokaciju iz drugog vremena. Nema mjesta na svijetu gdje se takve razlike mogu vidjeti na tako malim udaljenostima.

- Uz sve što si rekla, potpuno je neistraženo. Ne vidim nikakve arheološke radove. To nitko ne istražuje.

Posjet trgovačkom centru Seleukije

Dok je u Babilonu mrtvo tijelo Aleksandra Velikog ležalo u kristalnom kovčegu ispunjenom svijetlim medom od akacije kako bi bilo izloženo pogledima i sačuvano zauvijek, njegov vjerni general Seleukid, koji si je priskrbio sjeverni dio carstva, odlučio je osno-

vati trgovački centar svoga kraljevstva u gradu **Apamei**, nazvavši ga po svojoj ženi perzijskog porijekla Afamii.

Na raskrižju glavnih putova, od Babilona do Laodiceje, od Ma'ariba preko Filadelfije do Amide, od Aleksandrije do Tira i Sidona, Apamea je cvjetala u bogatstvu i raskoši. Prema grčkom povjesničaru Strabu bila je nadaleko poznata po rasnim arapskim pastusima, izdržljivim mazgama i ratnim slonovima. Na vrhuncu moći u Apamei je živjelo 500 000 stanovnika, a od viđenijih ljudi onih vremena dovoljno je spomenuti Marka Antonija i Kleopatru koji su često boravili u gradu.

Cardo Maximus je glavna ulica s visokim kolonadama zarasla u korov i čičak. Ravna i duga preko 200 metara jedini je ostatak nekada moćnog središta. Uvijek sam volio dirati staro kamenje, osjetiti glatkoću mramora pod prstima, toplinu koja izvire iz unutrašnjosti, zamišljajući tko je sve prije mene činio isto. Sjeo sam pored ostataka oltara Zeusovog hrama, gladeći dijelove mramornog svetišta na kojemu su se prinosile žrtve, promatrajući kako sunce zalazi za goru Ansariyu; a mene i Apameu obavija baršunasti mrak prošlosti.

Put u tvrđavu usred pustinjskog ništavila

- Danas imam za tebe nešto specijalno. – za doručkom me obavijestio Abdulah.

- Nisam niti sumnjao.

- Nadam se znaš voziti.

- Naravno da znam. – začudio sam se

- Znaš li jahati? – papiga mu je stajala na vrhu glave.

- Znam i jahati.

- Znao sam. Javi kada si spreman za polazak.

Ispred hotela me čekao vozač i bijeli savršeno očuvani Pontiac iz 1951.godine.

- I? Jesi li se nadao ovakvom prijevozu?- upita ponosno Abdulah

- Nevjerojatno. Ni u snu.

Vozač se zvao Tarik. Obavezni crni brkovi, proćelav, dugi nokat na malom prstu, ni slova engleskog. Vozio je dobar sat dok nismo izašli iz civilizacije. Cesta se isprva pretvorila u makadamski put, a potom se izgubila u prostranoj širini kamenite pustinje. Stali smo usred ničega. Ravna tvrda pustinja bez ikakvog orijentira. Gluhonijemim pokretima mi je dao do znanja da sada ja vozim. Dobro, pomislio sam. Nije nikakav problem voziti po beskonačnom poligonu bez prepreka, a Tarik sigurno zna kuda idemo. Pontiac je klizio po neravnom terenu. Nadrealna slika. Auto kojega se ne bi posramio ni drug Tito vozio sam bespućima sirijske pustinje. Tarik je samo povremeno navigavao *shimel* (lijevo) ili *yimin* (desno), nadzirući pravac kretanja. Nakon nekog vremena u daljini sam uočio neku građevinu i više nije bilo potrebe za uputama. Kako sam se približavao očiglednom cilju, besmisao odluke da netko

sagradi bilo što na ovoj lokaciji činila se očitom. Parkirao sam u sjenu zida i bez daljnjih pitanja krenuo u razgledavanje.

Qasr Ibn Wardan začudna je kombinacija vojne baze, palače i crkve koju je dao sagraditi bizantski car Justinijan u šestom stoljeću. Do danas su nejasni razlozi gradnje ovakvog zdanja na ovakvom mjestu. Niti je na sjecištu kakvih putova, niti je granični objekt preko kojega bi se nadzirala neka granica, niti je u blizini bilo kakvih davnih naselja, pa da bi stanovnici dolazili u crkvu; tako da povjesničari misle da je razlog izgradnje bio impresioniranje beduina nenaviklih na ovakva zdanja, s jedinom svrhom da bi prkosna plemena bizantsko carstvo počeli doživljavati kao nešto moćno. Svakako upitan razlog. Utvrda (što li je) izgrađena je od crnog bazalta i žutih cigli od blata. Neka čudna i neviđena tvrdo-meka varijanta sa mramornim stupovima koji pridržavaju lukove viših katova. Pogled naokolo ne ukazuje na ništa posebno da

Slika 2.
Pontiac pred zamkom
Qasr ibn Wardan

bi se mogao dokučiti razlog gradnje. U svim smjerovima ravna spržena pustinja. Vrućina je postajala nepodnošljiva, pa sam odlučio nastaviti vožnju dalje prema Tarikovim uputama. A uputa je bila slijedeća: rukom je pokazao u smjeru istoka, što je značilo dalje u pustinju. *Yyalla!*

Već je odmaklo podne tako da mi sunce nije smetalo u vožnji. Qasr Ibn Wardan se gubio iz vidokruga retrovizora i ponovo sam vozio prema velikom Nikuda.

Beduinski život u pustinji

Boravak u pustinji usred ljeta nije tako nepodnošljiv kako se možda čini. Temperatura prelazi 50 stupnjeva, ali je zrak potpuno suh, tako da se čovjek uopće ne znoji. (Zapravo se znoji ali znoj ispari čim probije kožu.) Voda je obavezna u velikim količinama, a ja sam popio već nekoliko litara prije nego sam u vreloj izmaglici ispred sebe vidio nešto kao skupinu malih hrpa zemlje. Približavajući se, ukazali su mi se i poznati obrisi deva trepereći u vrelini. Znao sam da ćemo posjetiti jedno od drevnih sirijskih sela koje izgleda jednako kao u neolitiku. **Sarouj** je selo koje se uobičajeno posjećuje ako netko ima želju, ali je Abdulah meni namijenio jedno rijetko posjećeno: **Twalid Dabaghein**. (Naziv koji više priliči nekom stvoru iz SF filmova.) Mislio je valjda da volim avanturu. Kuće od blata u obliku košnica s malim otvorima pri dnu i pri vrhu, idealne za život u ovakvom podneblju, nisu se mijenjale od biblijskih vremena. A nisu ni stanovnici. Tarik je poznavao domaćine. Pozdravili smo se kao dragi rođaci. U „kući“ je bilo za petnaest stupnjeva hladnije. Čaj je već bio spreman, izvalili smo se na hasure i šarene jastuke, započeli pričati na poznatom beduinskom jeziku kojega ne znam, ali sam saznao sve što me zanimalo. Domaćin Aziz je potom donio živo janje, brzopotezno mu na *halal* način prezeo grlo pred kućnim pragom; što sam mu zamjerio jer je stari beduinski običaj da gost ima čast zaklati ono što će pojesti. Još brže je janje oderano, nasječeno na komade, a kotleti su za par minuta bili na žaru. Domaćica, debela gospođa u šarenim haljinama pripremala je arapsku salatu (usitnjeno sezonsko povrće s puno peršina) i usput je mijesila *al khobz* tanki arapski kruh, nešto kao lepinja. Paralelno s pripremom objeda tamanila je muhe špricajući na njih iz medicinske šprice tako jak otrov da su umirale iste sekunde. Musava i balava bosonoga djeca trčkarakala su oko mene tražeći bombone (koje uvijek imam uz sebe za ovakve prigode), a doveli su i pola sela da me vide. (Često mi se dogodi na putovanjima da sam ja veća atrakcija njima nego oni meni.) Na zidovima nastambe je visjela obavezna slika Hafeza Al Asada, nekoliko šarenih vunelih ruktovrina i par rogova *orixa*, zaštićene vrste pustinjske antilope za koju sam bio uvjeren da živi još samo pod zaštitom u Izraelu i Jordanu. Vruće ljetno popodne usred sirijske pustinje u hladu kuće od blata uz janjeće kotlete na roštilju, svježiji meki kruh, sočno povrće i slatku lubenicu u društvu gostoljubivih domaćina neopisivo je iskustvo. Promatrao sam svoje domaćine i shvatio koliko su sretni u svome svijetu. Nemaju gotovo nikakve bespotrebne imovine, kredita, obaveza, računa... Nigdje nisam primijetio sat. Siguran sam da nikada nisu čuli za stres. Žive u potpunom skladu s prirodnim okruženjem.

Čaj po čaj i popodne je polagano odmicalo. Tarik je ustao, pokazao mi da je vrijeme da krenemo dalje. Aziz nas je odveo iza kuće, u slamom natkrivenu štalu i pokazao izbor.

- *Gamal* (deva) ili *Husan* (konj).

- *Husan*.- odabrao sam bez razmišljanja. Naime, mišljenja sam da deve imaju izrazito prgav karakter i više puta sam iskusio kako s njima nije lako.

Aziz je osedlao dva konja. Jednog za mene, jednog za Tarika, pa smo uzjahali i kasom krenuli u pustinjski sumrak. Sunce je polako gubilo svoju snagu, vrućina je popustila, potjerao sam *husana* u galop dok je topli suhi vjetar brisao s mene sve brige koje sam ponio sa sobom. Jašući pustinjom osjetio sam svu ljepotu slobode i iskonsku povezanost sa divljom prirodom.

Ruševine arapske tvrđave **Qala'at Ash Shmemis** bile su naš cilj. Na vrhu brda stršali su kameni ostaci kao na ugaslom vulkanu. Šjašio sam i uzverao se uz strmi obronak da bih u miru ispratio zadnje narančaste zrake sunca koje je zalazilo za horizont.

Mrak je nježno pokrio pustinju, a s druge strane obzora izašao je srebrni blještavi puni mjesec i preuzeo nadležnost obasjavajući nam put natrag do Aziza i njegove sretne obitelji.

U idućem nastavku: Priče iz Alepa, Duhovi Palmire, Damask

Sjeverom Španjolske

Lara Černicki

Željeli smo upoznati «pravu» Španjolsku, a ne krajeve u kojima se živi za turiste i od turizma.

Putovanje u tako veliku zemlju zahtijeva puno vremena koje nam najčešće nedostaje. Za dvadesetak dana, koliko smo planirali provesti u Španjolskoj, mogli smo proputovati tek njezin manji dio. Našli smo se pred dilemom – koji dio zemlje odabrati? Željeli smo upoznati «pravu» Španjolsku, a ne krajeve u kojima se živi za turiste i od turizma. Opskrbili smo se vodičima Lonely Planeta, Rough Guidesa i Dorling Kindersleya i bacili na proučavanje te velike i prekrasne zemlje.

Krajevi bez turista

Nije bilo lako pronaći mirna i pusta mjesta u zemlji koja svake godine privlači pedeset sedam milijuna posjetilaca. Mi smo ih ipak otkrili - na sjeveru! No, osim bijega od turističke gužve postojali su i drugi razlozi zašto smo odbrali upravo taj dio Španjolske.

Sjeverom se proteže osamsto kilometara dugački Camino de Santiago, stari srednjovjekovni hodočasnički put uz kojega se nalaze neki od najvrjednijih spomenika srednjovjekovne crkvene arhitekture. Zadnjih desetljeća hodočašće na grob Svetog Jakova postalo je popularno i mnogi hodočasnici iz cijeloga svijeta na taj način provode svoj godišnji odmor.

U planinskim masivima Pireneja i Kantabrijskih Kordiljera, nalaze se izuzetno lijepi gorski predjeli s četiri nacionalna parka i nekoliko parkova prirode. S obiljem skijaških i pješačkih staza, Pireneji su pravi raj za ljubitelje aktivnog odmora, a stjenoviti vrhovi Picos de Europa u srcu Kantabrijskih Kordiljera predstavljaju izazov kojemu planinari i alpinisti teško mogu odoljeti.

Sjeverozapadna obala se još uvijek može pohvaliti očuvanom prirodom, a zbog divljih i nepristupačnih krajolika pojedini njezini dijelovi potpuno su pusti. Mogućnost kupanja i sunčanja na velikim pješčanim plažama s malo drugih kupača, učinila je naš odabir još privlačnijim.

Eje Pirenaico

Krenete li u Španjolsku automobilom, morate se pomiriti s dugotrajnom vožnjom autocestama kroz Italiju i Francusku. No, putovanje automobilom omogućit će vam da za relativno kratko vrijeme obidete mnoge zanimljivosti koje bi vam javnim prijevozom bile teško dostupne. Kada smo nakon dva dana napokon stigli do graničnog prijelaza La Jonquera na istoku zemlje, čekao nas je uzbudljiv put dugačak četiri tisuće kilometara. U slijedeća tri tjedna on nas je proveo kroz devet španjolskih pokrajina: Kataloniju, Aragon, Navaru, La Rijoju, Kastilju i Leon, Galiciju, Asturiju, Kantabriju i Baskiju.

Samostan
San Juan de la Peña,
Aragonija

Sa španjolske strane, obronci Pireneja spuštaju se poput divovskih prstiju prema jugu, dok su među njima usječene duboke doline. Brdoviti predjeli mogu se zaobići autocestom od Barcelone prema sjeveru, no mi smo se odlučili za Eje Pirenaico, krivudavu planinsku cestu koja se neprekidno penje i spušta, od Portboua na sredozemnoj obali do Jace u središnjim Pirenejima. Nismo se žurili, uživali smo u polaganoj vožnji i lijepim gorskim krajolicima kojima cesta prolazi.

Aigüestortes

U predvečerje drugog dana stigli smo do nacionalnog parka Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. U vodiču smo pročitali da je to jedan od najljepših planinskih predjela u Pirenejima, u što smo se uskoro i sami uvjerali. U ledenjačkim dolinama krije se dvjestotinjak gorskih jezera, a iznad njih uzdižu se nazubljeni stjenoviti vrhovi visoki oko tri tisuće metara. Na nepropusnoj podlozi od granitnih stijena krivudaju brojni potoci i vodopadi, stvarajući divljinu nesvakidašnje ljepote.

Slijedećeg popodneva doživjeli smo pravo nevrijeme i pokisli do gole kože. Kasnije su nam u upravi parka objasnili da se u Pirenejima iza vedrih i sunčanih jutara redovito nakupljaju oblaci. Oni ubrzo prerastu u olujne kumuluse, često skrivene iza visokih vrhova, pa kada ih planinari konačno opaze i začuju prvu grmljavinu, već je prekasno za bijeg.

Španjolski barovi

Teška srca napustili smo park i krenuli dalje prema zapadu. Prelaskom preko rječice Noguera, Eje Pirenaico ulazi u Aragon. U šarmantnom srednjovjekovnom gradiću Aínsi zastali smo da predahnemo od puta. Brojni restorani i barovi oko glavnog trga bili su krcati turistima. U jednom od njih kušali smo našu prvu

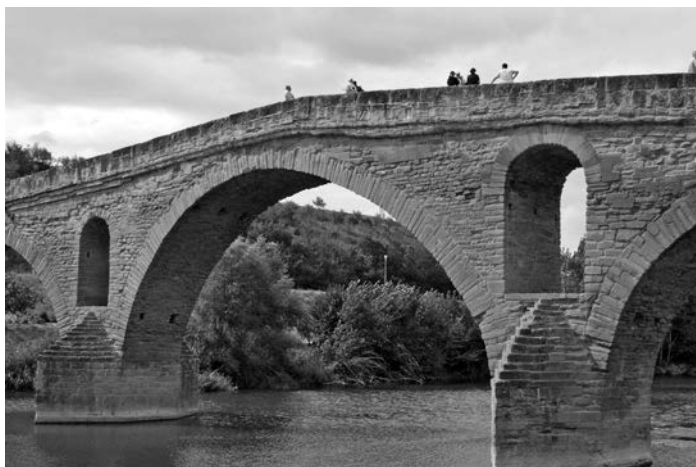
empanadu, jelo slično piti ispunjenoj slanim nadjevom, najčešće od mesa, tune ili raznog povrća.

Španjolci vole jesti u društvu, stoga ne čudi što Španjolska ima više barova i restorana po stanovniku nego ijedna druga europska zemlja. Ako niste jako gladni, zaobidite prave restorane. Skoro svako selo ima barem jedan tapas bar u kojemu vlada ugodna i opuštena atmosfera. U njima se Španjolci okupljaju na razgovor uz čašu pića i tapas, porciju hrane od nekoliko zalogaja. To može biti komadić kruha s namazom, kriška sira i pršuta, nekoliko slanin inćuna ili zdjelica s maslinama. Nakon upotrebe, čačkalice i ubrusi često se bacaju na pod pa je prostor ispod šanka uvečer krcat smećem.

Fiesta

Odmah po ulasku u Navaru, u malom gradiću Sangüesi, naletjeli smo na tipičnu španjolsku fiestu – veselu, bučnu i šarenu. Balkoni su bili ukrašeni čipkanim prostirkama, na prozorima su se vijorile zastave, a ulicama se tiskala svjetina okićena crvenim maramama oko vrata. Oko središnjeg trga kružila je dugačka procesija s drvenim kipom sv. Sebastijana, zaštitnika grada. Najviše pozornosti privukle su nam divovske lutke koje su se njihale i plesale u ritmu glazbe.

U navaranskom gradiću Puente la Reina spaja se nekoliko hodočasničkih putova koji prelaze Pireneje na različitim mjestima. Odatle do Santiaga vodi jedan glavni put. Na njemu smo vidjeli stotine osamljenih hodočasnika, pogrbljenih pod teškim naprtnjačama koji su se neumoljivo kretali prema svome cilju bez obzira na vremenske prilike. Samo bi po potrebi šešir za zaštitu od sunca zamijenili kišnim kabanicama. Iako je glavni put namijenjen pješacima, podjednako dobro obilježene su biciklističke staze, sporedne ceste i autoceste. Dovoljno je slijediti oznake sa žutim školjkama na plavoj pozadini, one će vas sigurno dovesti do Santiaga.

Puente la Reina,
Navara

Utrda Javier, Navara

Crkva San Martín, Frómista, Kastilja i León

Najveća i najmanja pokrajina

Prešavši rijeku Ebro, ušli smo u La Rijoju, najmanju pokrajinu na našem putovanju. U dolini Ebra uzgaja se odlična loza i od nje prave najpoznatija španjolska vina. Uvjerili smo se da su sva španjolska vina dobra, pa i ona koja se u dućanu kupe za svega nekoliko eura. Španjolci cijene svoje vino, u njemu uživaju, ali nismo primijetili da se opijaju. Kada u baru naručite čašu vina, neće vam je natočiti do vrha, već samo do polovice. Mnogi piju pivo, no i ono se najčešće toči u obične čaše, a ne u velike krige.

Odmah do najmanje La Rijohe, nalazi se Kastilja i Leon, najveća pokrajina kojom smo proputovali. U njoj nas je put naveo u dva veća grada: Burgos i León, oba na glasu po lijepim gotičkim katedralama. Katedrala u Burgosu treća je po veličini u Španjolskoj. Njezini šiljasti, gotovo filigranski izrađeni tornjevi vidljivi su skoro iz svake ulice u gradu, a u sedamnaest kapela nalaze se brojni kipovi, drvorezi, slike, reljefi i vitraji različitih stilskih obilježja i vremena nastanka. Katedrala u Leónu građena je sredinom 13. st., u vrijeme najvećeg procvata grada. Njezin najljepši ukras čine sto osamdeset i dva šarena vitraja kojima nema premca u drugim španjolskim crkvama.

Između Burgosa i Leóna hodočasnički put vodi sjevernim rubom prostrane visoravni Mesete. Na otvorenoj ravnici u nedogled se zlate žitna polja, a naselja su rijetka i mala. No usprkos jednodolnosti krajolika, upravo je ovaj dio puta najbogatiji kulturnim i povijesnim spomenicima. Uz njega su u srednjem vijeku španjolski i drugi europski kraljevi dali sagraditi mnogobrojne crkve, samostane, bolnice i konačišta.

Santiago de Compostela

Popevši se preko planina Galicijskog masiva, napustili smo Kastilju i Leon i spustili se u Galiciju. Ondje su nas dočekali posve drugačiji krajolici. Blizina oceana osigurava dovoljno topline i vlage, pa se brežuljci i doline zelene od bujnog raslinja. Cijela obala i dobar dio unutrašnjosti obrasli su šumama eukaliptusa zasađenih radi dobivanja celuloze. Nažalost, te su šume potpuno izmijenile izvorni krajolik i narušile ekološku ravnotežu.

Trinaestog dana putovanja stigli smo u Santiago, grad koji je narastao uz grob sv. Jakova. Kada su početkom 9. st. ondje pronađene njegove kosti, vijest se brzo proširila Europom. Budući da je hodočašće do svetišta u kojemu su se čuvale relikvije donosilo oprost od grijeha i spasenje duše, na grob se uskoro počela slijevati rijeka hodočasnika. Oko svetišta se pomalo širio grad, a kapela u kojoj su se čuvale relikvije postala je sjedište biskupa.

Ugođaj u današnjem Santiagu ne razlikuje se mnogo od onog u srednjem vijeku. Grad i danas posjećuju stotine tisuća hodočasnika i drugih turista, privučenih vjerom, poviješću i umjetnošću. Ni mi nismo odoljeli njegovom šarmu. Uživali smo u šetnjama uskim ulicama, provlačili se ispod kamenih arkada, odmarali se na popločanim trgovima i upijali dah prošlih vremena. Često smo zalazili u primamljive panaderije (pekarnice) i častili se Santijagovom tortom. Prije odlaska iz grada kupili smo školjku jakovsku

kapicu, najčešće prodavani suvenir i simbol hodočasnika u Santiagu.

Costa da Morte

Atlantska obala zapadno od Santiaga najdivljija je i najpustija u cijeloj Španjolskoj. Strašne hridi strše iz mora daleko na pučini, dok se između njih kovitla zapjenjeno more. U prošlim stoljećima, prije modernih navigacijskih sustava, brodovi izgubljeni u mraku i magli često su se razbijali o stijenje, pa je taj dio obale s pravom zaslužio ime Costa da Morte ili Obala smrti.

Zbog očuvane divljine to je najljepši dio zapadne obale. Jednim njezinim dijelom, uz samo more, probijena je panoramska cesta. Vozili smo se po njoj kroz ledine pune vrijeska, između divovskih kamenih blokova i uz plaže koje su zasljepljivale blještavilom bijelog pijeska. Prekrasna mjesta za kampiranje, ali i opasna zbog plime i visokih valova koji ponekad pometu sve što se nalazi na plaži. Španjolska je idealna zemlja za one koji vole noćiti pod vedrim nebom. Kampiranje u prirodi dozvoljeno je skoro posvuda, osim u nacionalnim parkovima i naseljenim mjestima.

Estaca de Bares i Cabo Ortegal

Stjenoviti dio obale koji se sjeverno od Costa da Morte proteže sve do granice Asturije naziva se Rías Altas ili Gornja ušća. Između dubokih ušća rijeka razasuti su brojni rtovi i uvale u kojima se kriju mala ribarska sela. Uz ušće rijeke Ortigueira, na rtu Estaca de Bares nalazi se najsjevernija točka španjolskog kopna. Do nje smo se došetali uskom stazicom koja od svjetionika vodi samim rubom zastrašujuće visokih i strmih stijena. Oprezno smo koračali dok je duboko pod nama potmulo tutnjalo more, a ispred nas se u beskraj prostiralo plavetnilo oceana.

S druge strane dubokog ušća nalazi se rt Ortegal ili Majka španjolskih rtova. Na jednoj od najisturenijih stijena, koje se ruše ravno u ocean, podignut je svjetionik. Kada smo se automobilom dovezli do njega, učinilo nam se da smo stigli na kraj svijeta. Nedaleko odatle obala završava spektakularnim stijenama visokim preko petsto metara. S te visine divovski valovi ne izgledaju nimalo prijeteće, a na njihovu silinu podsjeća tek prigušeni tutanj. Na izloženim livadama oko Cabo Ortégala vjetrovito je tijekom cijele godine, pa ondje stoje brojne vjetrenjače čija se velika bijela krila neumorno okreću danju i noću.

Costa verde

Uvučena u Biskajski zaljev, obala susjedne Asturije i Kantabrije, zaštićena je od razorne snage oceana i puno je pitomija. Zahvaljujući toplom i vlažnom oceanskom zraku, bogata je raslinjem po kojemu je nazvana Costa verde ili Zelena obala. U ljetnim mjesecima more je dovoljno toplo za kupanje, pa Španjolci ondje rado ljetuju, no taj dio obale, na sreću, nije zahvaćen masovnim turizmom koji je zauvijek promijenio jug zemlje.

Najljepše i najpustije plaže nalaze se u Asturiji. Mnoge su dugačke po nekoliko kilometara te široke desetke, pa i stotine metara. Valovi pristigli s pučine lome se podalje od obale i jedan za drugim lijeno razlijevaju preko sitnog bijelog pijeska. Zabavljali smo se šetnjama s jednog na drugi kraj uvale, močeći pri tom samo noge ili puštajući da nas valovi zaliju preko glave kada bi pripeklo sunce. Plivanje na velikim valovima je opasno, ali često smo nailazili na entuzijaste koji su na njima pokušavali daskati.

Picos de Europa

Duž cijele sjeverne obale proteže se planinski lanac Kantabrijskih Kordiljera. Najviši dio tog masiva nalazi se na tromedi Asturije, Kantabrije i Kastilje i Leona. Naziva se Picos de Europa i zaštićen je kao nacionalni park. Ovim lijepim planinama ime su navodno dali mornari koji bi, na povratku s dugih plovidbi, najprije ugledali njihove bijele vrhunce.

Park nije velik, pa se u jednom danu može obići automobilom i navečer se vratiti na obalu. Mi nismo odoljeli zovu planina i u njima smo proveli nekoliko nezaboravnih dana. Vozili smo se nevjerojatno strmom žičarom koja nas je u četiri minute podigla sedamsto metara u visinu, penjali smo se na stjenovite vrhove nalik na one u Julijskim Alpama, te upoznali šarmantni planinski gradić Potes.

U kršu kantabrijskog priobalja krije se pedesetak nesvakidašnjih špilja čija je unutrašnjost oslikana prehistorijskim slikarijama. Nekoliko ih je otvoreno za javnost, ali u njih nije lako ući. Dnevni broj posjetilaca je ograničen, a ulaznice su rasprodane mjesecima unaprijed.

Istočni dio sjeverne obale pripada Baskiji. Veliki industrijski gradovi, betonske plaže i hoteli visoki poput planina ubrzo su nas otjerali u unutrašnjost. Nakon što smo upoznali ljepotu djevičanskih plaža na zapadu, nismo više mogli uživati na baskijskoj obali. Požurili smo prema jugu, pronašli izgubljeni mir na obroncima Pireneja i zatvorili krug našeg puta po Španjolskoj. **AA**

Čitaonica

Stephen Greenblatt Skretanje – kako je svijet postao moderan

Simon Critchley tvrdi da je malo koja filozofija do te mjere bitna za današnje vrijeme kao ona Epikurova, a osobno bih se složila s njime. Ne samo zbog toga što je nevjerovatno da su Leukip i Demokrit, a nakon njih i Epikur i Tit Lukrecije Kar, prije gotovo dvije i pol tisuće godina pretpostavili postojanje *atoma* – najmanjih jedinica od kojih je sve stvoreno – već zato što su shvatili da ne postoje bogovi, barem ne onakvi koji će se zamarati sudbinom čovječanstva. Osim što znanstveno

pristupaju proučavanju i tumačenju prirode, ovi nas filozofi podučavaju da strah od smrti treba prevladati – jednako kao i želju za vječnim životom.

Kao što je de Montaigne poželio da ga smrt zatekne u vrtu među gredicama kupusa, tako je i Lukrecije, vođen Epikurovim naukom, spoznao da nas se smrt uopće ne tiče. Zapravo uopće nije bitno jesmo li živi ili mrtvi – postoje samo atomi i praznina i ništa više. Ima nešto silno utješno u njegovoj viziji svijeta.

Primalja moderniteta

Stephen Greenblatt jednom je prilikom izjavio da je jedina konstanta njegova života kompulzivna opsesija pričama i njihovom snagom. Ovaj cijenjeni autor predaje na Fakultetu John Cogan Sveučilišta Harvard, a jedan je od osnivača takozvanog *novog historicizma* ili *kulturalne poetike*, kako je često naziva. Zbog toga nije čudno što je za knjigu „*Skretanje – kako je svijet postao moderan*“ nagrađen Pulitzerovom nagradom i priznanjem National Book Award. Sudbina ove poemelako je mogla poslužiti kao primjer Foucaultu dok je smišljao svoju teoriju *epistema*, a upravo je ideja episteme kasnije utjecala na razvoj novog historicizma.

Kroz ovu priču Greenblattov književno-kritički pokret pronašao je opravdanje, legitimitet i smisao vlastitog postojanja jer priča o poemi Tita Lukrecija Kara ilustrira neke od osnovnih teza kojima novohistoricisti pristupaju tumačenju teksta: da je tekst

produkt ideologije vremena u kojem nastaje (ili nestaje), da ga stvara/piše više no jedna svijest, da je agens određene društvene i kulturne ideologije, da je samo jedan dio subjektivne i dijaloške povijesti. Premisu kulturalne poetike da je tekst istovremeno produkt, ali i oblikovatelj povijestivjerno oslikava baš ova priča.

Iako ideja traganja za starim, prašnjavim rukopisom ne obećaje mnogo, otkriće izgubljenog djela Tita Lukrecija Kara - „De Rerum Natura“ (O prirodi stvari) - vrtlog je događaja koji uključuju uhićenja pape, spaljivanja heretika, humanističku maniju interesa za „neznabožačku davninu“ i nepredvidljivo dalekosežne posljedice koje su naš svijet dovele do moderne i suvremene misli, nakon tavorjenja u mraku srednjega vijeka. Poggio Bracciolini, vatreni lovac na knjige, nije ni slutio da će otkrivanjem ovog starog rukopisa postati „primaljom moderniteta“.

Corso-ricorso

Gianbattista Vico je jednom davno uvidio da društva, točnije civilizacije, prolaze kroz određene cikličke mijene: nakon perioda uspona i razvoja (*corso*), neminovno slijedi pad i nazadovanje (*ricorso*). Kao što je 5. stoljeće označilo početak mračnoga doba koje je, nakon barbarskih osvajanja Rimskog Carstva, zavilo Europu u mrak nepismenosti i djelomične kulturne paralize, tako je ovaj rukopis, u *ricorsu* srednjega vijeka obrnuo smjer kulturne degradacije.

Divna paralela života i smrti, koje postoje

samo zahvaljujući nasumičnom spajanju, sudaranju i skretanju atoma, ona je o rimskom Forumu. Nekoć najslavnije mjesto za sastajanje na čitavom svijetu, u srednjem je vijeku počeo sustavno propadati. Od mjesta koje je stoljećima bilo središte rimskog javnog života, društvenih događanja i trgovinske aktivnosti, između 8. i 13. stoljeća do te je mjere uništen, zatrpan i degradiran da su ga tadašnji stanovnici zvali jednostavno pašnjakom („*campo vaccino*“): „*Stazu pobjede prekrile su vitice, dok senatorske klupe skrivaju gnojišta...*“

Ja sam – epikurejac!

Ricorso europske kulture završio je u 15. stoljeću kad se razbuktao interes za antička humanistička dostignuća, a Epikurova filozofija, kao i ona Lukrecijeva, u 17. stoljeću doživjele su svoj procvat. Lukrecijeva poema utjecala je na čitav niz umova koji su njegovo učenje pokušali uklopiti i u svoj nauk i u filozofiju: Pierre Gassendi bio je dovoljno lud da pokuša pomiriti kršćanstvo i epikurejstvo, Alessandro Marchetti odgovoran je za talijanski prijevod poeme „O prirodi stvari“ nad kojim se užasavala Rimska Crkva i čije je tiskanje desetljećima zabranjivala, Isaac Newton očitovao se kao atomist, a Thomas Jefferson pos-

jedovao je barem pet primjeraka spomenutog Lukrecijevog djela.

Lukrecijevi atomi ostavili su traga i u ideji koja leži u temelju Deklaracije nezavisnosti jer je Jefferson, epikurejac do zadnjih dana i atoma svog života, prilikom osnivanja nove republike maštao o političkom uređenju koje će svojim građanima, osim slobode i zaštite, omogućiti i luksuzpotrage za osobnom srećom.

„Ja sam“, napisao je Jefferson dopisniku koji je želio saznati filozofiju njegova života, „epikurejac“. ♪

Lidija Bernardić

Malcolm Gladwell David i Golijat

„U to vrijeme, Fresno je bio prvi u zemlji po ubojstvima po broju stanovnika – ili blizu toga. Ali, ubojstvo Reynoldsove kćeri je bio tako očigledan i drzak zločin – ispred milijun ljudi, ispred popularnog restorana. „Pokušali smo odgovoriti na pitanje, „Zašto se ovo događa? Koji je uzrok?“

Njihov je zaključak bio da su u Kaliforniji kazne za kršenje zakona preblage. Uvjetna kazna određivala se olako i prebrzo. Prema osobama koje su opetovano kršile zakon postupalo se jednako kao i prema osobama koje su počinile prvo kazneno djelo. Douglas Walker, suvozač na motoru, prvi se put sukobio sa zakonom kad je imao 13 godina, zbog trgovine heroinom. Nedavno je dobio privremeni dopust da bi mogao posjetiti svoju trudnu suprugu i nije se vratio u zatvor. Je li to bilo logično?

Skupina je sastavila prijedlog. Na Reynoldsovo inzistiranje, bio je kratak i jednostavan, pisan laičkim jezikom. Postao je poznat kao Zakon tri osude. Svatko tko je osuđen za drugi težak zločin ili kazneno djelo u Kaliforniji morao bi odslužiti dvostruko dužu kaznu od one koju je postojeći zakon predviđao. Svatko osuđen za treće kazneno djelo – a definicija trećeg kaznenog djela uključivala je sve moguće vrste zločina – ne bi dobio više priliku za smanjenje kazne ili oslobađanje i morao bi odslužiti obveznu zatvorsku kaznu od 25 godina do doživotnog zatvora. Nije bilo izuzetaka ili rupa u zakonu.

Reynolds i njegova grupa prikupili su na tisuće potpisa potrebnih za raspisivanje referenduma na državnoj razini. Tijekom svake izborne godine u Kaliforniji, postoje brojni

referendumski prijedlozi, ali većina nikad ne ugleda svjetlo dana. Ali, Tri osude naišle su na široku potporu – na referendumu je za njih glasalo zapanjujućih 72% glasača, i u proljeće 1994. godine, Tri osude usvojene su kao dio zakona, gotovo u istom obliku u kojem su sastavljene u stražnjem dvorištu Mikea Reynoldsa. Kriminolog Franklin Zimring nazvao je to „najvećim eksperimentom kaznenog zakona u američkoj povijesti.“ Godine 1989. u kalifornijskim zatvorima bilo je 80 000 zatvorenika. Za deset godina, taj se broj udvostručio, a istodobno se stopa kriminala u Kaliforniji drastično smanjila. Između 1994. i 1998. godine, stopa ubojstava u Kaliforniji pala je za 41,4 %, silovanja za 10,9 %, pljački za 38,7 %, fizički napad za 22,1 %, provala za 29,9 %, a krađe vozila za 36,6 %. Mike Reynolds zavjetovao se dok mu je kćer umirala da će se pobrinuti da se ono što se dogodilo njegovoj kćeri ne dogodi nikome drugome – i njegova tuga pokrenula je revoluciju.

Britanci su došli u Sjevernu Irsku s najboljim namjerama i završili usred tridesetogodišnjeg krvoprolića i kaosa. Nisu ostvarili ono što su željeli, jer nisu shvatili da moć ima jedno važno ograničenje. Mora imati legitimitet – u protivnom upotreba moći postiže suprotan učinak. Mike Reynolds stekao je izniman utjecaj u svojoj saveznoj državi. Postoji malo stanovnika Kalifornije njegovog naraštaja čiji su postupci i ideje utjecali na život toliko mnogo ljudi. Čini se da je, u njegovom slučaju, moć ostvarila svoju svrhu. Pogledajte statistiku kriminala u Kaliforniji. Ostvario je ono što je htio, zar ne?

Zapravo, istina je potpuno drugačija. AA

Atul Gawande Bolja medicina (Better)

Atul Gawande vjerojatno je najbolji i najpopularniji liječnik-pisac na svijetu. Kirurg u Brigham and Women's Hospital u Bostonu, docent na Harvard School of Public Health, i član medicinskog udruženja „MacArthur“, Gawande je autor triju gotovo najpoznatijih, izuzetno čitanih knjiga o svakodnevici medicinske prakse: „Komplikacije“, „Bolje“ i „Manifest za čeking-liste“. To su knjige u kojima autor opisuje dramatične primjere iz povijesti medicine ali još mnogo češće – primjere iz svakodnevne medicinsko-kirurške prakse. Čitatelj, ne-medicinar, kroz autorove „studije slučajeva“ stječe plastične slike kojima se na posredan način približava iskustvima liječnika tijekom njihovih intervencija. (Gawande se ne zamara znanstvenim „naljepnicama“, i „-izmima“, ali mogli bismo reći da Gawandeove priče predstavljaju „etnometodologiju suvremene medicine“). U svim spomenutim knjigama mogli bismo rekonstruirati jednu „osnovnu“ misao: poboljšanja u medicini nisu samo proizvod novih tehnologija, metoda i postupaka. Dapače, u današnje vrijeme medicinska poboljšanja možemo očekivati od postupaka kojima bismo se, kao čitatelji-laici, ponajmanje nadali: primjere od povećanja higijenskih standarda liječnika (kirurga), od temeljitijeg popisa i promatranja simptoma („ček-liste“), neinvazivnih postupaka kada nisu nužno potrebni, ili od nešto poznatijih „standarda“, poput pravovremenih dijagnoza – kratko od postupaka koje bismo mogli nazvati „zdravo-razumskima“. „Pokazuje se“, kaže Gawande, „da je socijalna dimenzija, socijalni kontakt između liječnika i pacijenta, gotovo jednako bitan dio liječenja kao i onaj znanstveni“.

Gawande u knjizi „Bolje“ u dvanaest poglavlja opisuje nove, izuzetno zanimljive primjere medicinskih pobjeda stvorenih spomenutom „socijalnom dimenzijom kontakta liječnika i pacijenta“. Primjerice u poglavlju o testovima za rak dojke, Gawande pokazuje kako u socijalno osjetljivoj situaciji u kojoj sudjeluje i liječnički pomoćnik, može doći do pogrešnih

dijagnoza. Više (dijagnoze, pomoćnika i sl.) ne znači uvijek i bolje. U poglavljima „Što liječnici duguju“ i „Rad na otplatu“, primjerice, Gawande tvrdi kako su bitna poboljšanja medicinske prakse, i cijelog medicinskog sistema, moguća kada bi se relativno lako popravio sustav zataškavanja medicinskih pogrešaka, odnosno kada na medicinsku praksu ne bi utjecao sustav „učinkovitosti“ odnosno plaćanja po „komadu“. Stoga se iz Gawandeove knjige „Bolje“ (pogotovo iz poglavlja kojima se opisuje bitka protiv poliomielitisa i cistične fibroze) čini da najveći problemi medicine nisu povezani s najtežim bolestima, već upravo obrnuto: najveći su problemi „pogreške sustava“ (pri čemu se ne misli samo na „medicinsku politiku“ već više na mikro-razinama. Katkada rješenja nisu zdravorazumska: imati pomoćnika pri testiranju raka dojke dovodi do lošijih rezultata, ali zaposliti pomoćnicu koja će trčati za liječnicima i podsjećati ih da peru ruke – donosi izuzetno značajne medicinske koristi.

Gawande u knjizi „Bolje“ iskreno i duhovito prikazuje „ljudsko lice“ medicine. Autor je nevjerojatno iskren kada pristupa i vlastitim pogreškama. Njegova je proza duhovita i tečna, i ima jednu veliku poruku: i liječnici su ljudi, pogrešivi i nesavršeni. Umorni, nervozni, opterećeni i svojim brigama. To je poruka koju obično, kao pacijenti, nismo sposobni prihvatiti i uočiti. I upravo zbog toga, pomaci u kvaliteti medicine mogu doći s „najelementarnijim“ popravcima: popravcima liječničkog osjećaja za ljude, njihovog osjećaja za dužnost, njihove bolje obavještenosti (o pacijentima), ili od bolje opremljenosti medicinskim artiklima. Zbog toga su Gawandeove priče istodobno inspirativne i zabrinjavajuće, (jer su liječničke odluke isuviše često stvari „života i smrti“). Za nas kao čitatelje one su zabavne i zanimljive jer nam pokazuju liječnike u neočekivanom svjetlu.

Apsolutna preporuka.

John Horgan Kraj rata

John Horgan, jedan od najpoznatijih svjetskih novinara koji piše o znanosti, ravnatelj centra za znanstveno pisanje na Stevens Institutu tehnologije u Hobokenu, NY, autor brojnih članaka u časopisima i novinama poput The New York Times, Time, Newsweek, The Washington Post, Los Angeles Times, The New Republic, Slate, Discover, The London Times, The Times Literary Supplement, New Scientist i drugih, te autor slavni popularno-znanstvenih i dokumentarističkih knjiga poput *Kraja znanosti*, napisao je još jednu vrlo utjecajnu knjigu – *Kraj rata* (peto izdanje – 2012. godine).

Knjiga *Kraj rata* ima nekoliko ciljeva. Ona je razmjerno kratka *povijest* ratovanja. Ali Horgana mnogo više zanimaju antropološka i kulturološka objašnjenja ratovanja i kulturni potencijal da ga spriječimo i ukinemo. Standardna antropološka teza jest da je rat dio naše ljudske prirode. Ali Horgan uvjerljivo dokazuje da u našoj „prirodi“, u činjenici postojanja brojnih ratova, ne postoji ništa „neumitno“, predeterminirano, jer smo kao ljudi sposobni i za nasilje i za miroљubivo rješavanje sukoba. Ako u ratu i ratovanju vidimo problem, možda bismo ga, misli Horgan, mogli tretirati kao „znanstveni problem“, poput zaliječenja određenih bolesti. I dok su neke bolesti doista „činjenice prirode“, ratovi su „činjenice“ koje sami stvaramo. Stoga bismo kao „stvaratelji tih činjenica“ mogli izabrati da ih - ne stvaramo!

Najzanimljiviji pristup knjizi „Kraj rata“ međutim predstavlja elaboriranje brojnih podataka, teza, hipoteza i teorija iz primatologije, klasične antropologije, i vojnih studija.

Horgan istražuje tridesetak velikih teorija ratovanja kako bi procijenio uvjerљivost obiju velikih objašnjavalackih paradigmi ratovanja (kulturološke i biološko-antropološke). Spomenute teorije obuhvaćaju istraživanja primata, ratovanja u primitivnim društvima, ratovanja (i njegovih psiholoških emanacija) u razvijenijim društvima – sve do današnjih dana.

Horgan smatra da nam slabosti „nativističkog“, tj. biološko-antropološkog pristupa (ili paradigme) pružaju argumente u prilog suprotnoj paradigmi: budući da „nativistički“ pristup nije dokazao, i da ne može dokazati kako je rat „nužnost“, autor smatra da te slabosti imaju dalekosežne implikacije. Kada bi proučavatelji politike, etičari, vojni stratezi, učitelji, filozofi i svi angažirani građani prihvatili „kulturološku paradigmu“, tj. mogućnost da interveniramo u situacijama u kojima bi se inače „očekivano“ rat, mogli bismo svjesnim postupanjem i obrazovanjem utjecati kako bismo spriječili ili „ukinuli“ rat.

Je li takva nada opravdana ili utopijska, pitanje je koje možemo postaviti neovisno o procjeni kvalitete Horganove elaboracije. Važnost ove knjige osobno ne vidim u Horganovoj spomenutoj „nadi“ ili elaboraciji „promjene paradigme“, već u izuzetno zanimљivom i vrlo iscrpnom elaboriranju brojnih koncepcija o povezanosti ljudske prirode i ratovanja.

Knjiga je pisana jednostavnim jezikom, za najširu publiku. Ali ona će zasigurno biti najzanimљivija društvenim i humanističkim znanstvenicima, uključujući i sve većem broju teoretičara ratovanja na vojnim akademijama. A

Darko Polšek

Svante Pääbo Neanderthal Man: In Search of Lost Genomes

Godine 1856., tri godine prije izlaska Darwinovog seminalnog djela *Podrijetlo vrsta*, slučajni je pronalazak ljudskih ostataka u dolini Neander u Njemačkoj označio početak razvoja nove znanstvene discipline – paleoantropologije. Narednih 150 godina fenomen neandertalca, kao potencijalne karike koja nedostaje u našem evolucijskom lancu, nije izlazio iz središta stručnog, znanstvenog i javnog zanimanja i danas o neandertalcima znamo mnogo. Gotovo sve što znamo temelji se na antropološkim i arheološkim nalazima, a recentna DNK istraživanja nude nove mogućnosti uvida u problematiku, kao dodatni aspekt proučavanja drevnih populacija. Švedski znanstvenik Svante Pääbo svojim je istraživačkim radom započeo novu eru evolucijske antropologije i bez sumnje ga možemo smatrati začetnikom i pionirima u istraživanju drevne DNK.

Iako Šveđanin po ocu i Estonac po majci, Pääbo je već od ranog djetinjstva pokazivao interes za drevnu povijest i mumije Egipta, no put ga je ipak odveo na studij medicine nakon kojeg je dugi niz godina gradio uspješnu karijeru na proučavanju adenovirusa. No njegova romantična fascinacija Egiptom nije mu dala mira i u svoje je slobodno vrijeme počeo razmišljati o mogućnosti ekstrakcije DNK iz tkiva drevnih mumija. Zaveden ovom idejom, niz je godina uporno pokušavao izolirati DNK iz mumija, koji davno izumrlih životinja i malobrojnih ljudskih fosilnih ostataka, no uvijek iznova se suočavao s problemom koji će ga pratiti njegovu cjelokupnu znanstvenu karijeru, problemom kontaminacije. Korak po korak, primjenom rigoroznih pravila i tehnika protiv kontaminacije te postavljanjem intrigantnih znanstvenih pitanja poput: Što nas čini ljudima? Od kuda potječemo? S kim smo sve došli u interakciju na svom evolucijskom putu? došao je do svog cilja – 1997. godine objavio je mitohondrijsku DNK neandertalca, a 2010. godine u renomiranom časopisu *Science* njegov cjelokupan genom na impozantne 174 stranice. Njegovo otkriće da su se anatomske moderni ljudi u prošlosti miješali s neandertalcima i da svaki od nas u svome genomu nosi 1-4% neandertalske DNK revolucionarno je otkriće koje je stubokom promijenilo naše poimanje ljud-

skih interakcija u prošlosti. Njegovi rezultati potvrđuju da je porijeklo svih ljudi nedvojbeno u Africi, no i da neandertalci ne predstavljaju samo zasebnu izumrlu ljudsku vrstu, već da ih možemo smatrati našim dalekim precima čije nasljeđe i dan danas nosimo u svom genetičkom materijalu. Osim toga, njegov je znanstveni tim također 2010. godine u časopisu *Nature* objavio i otkriće fragmenta kosti ženke stare 41 000 godina u špilji Denisova na Altaju u Sibiru, a analize su na sveopće iznenađenje pokazale da je ona genetski različita i od neandertalca i od modernog čovjeka te da 3- 5% DNK Melanežana i australskih Aboridžina vuče podrijetlo od tzv. 'denisovskog čovjeka'.

Knjiga „*Neanderthal man: in search of lost genomes*“ iznimno je značajna iz više razloga. Kao prvo, knjiga se čita se u jednom dahu, a čak i počinje kao kakav skandinavski kriminalistički roman: „*Kasno jedne noći 1996. godine, dok sam tonuo u san u svom krevetu, zazvonio je telefon. Bio je to Matthias Krings, student koji je radio u mom laboratoriju na Zoološkom institutu Sveučilišta u Münchenu i rekao je samo: 'Nije ljudska.'*“ Još važnije, ovo štivo predstavlja izniman doprinos popularizaciji znanosti i približava kompleksan svijet evolucijske i molekularne biologije onima koji nikada nisu stupili nogom u biološki laboratorij. Ona nudi izvanredno vjeran prikaz razvoja jedne znanstvene ideje, od njenog samog oblikovanja u glavi ambicioznog mladog znanstvenika, preko stotine pokušaja, pogrešaka i ponovnih testiranja postavljenih hipoteza, sve do objave cjelokupnog neandertalskog genoma više od dvadeset godina nakon prvih pokušaja ekstrakcije drevne DNK. Jednim od najdragocjenijih aspekata ove knjige ipak smatram činjenicu da Pääbo vrlo iskreno progovara o onim negativnim i teškim stranama istraživačkog rada, o preprekama na koje je nailazio u svojim istraživanjima, bilo onima financijske naravi ili onima vezanim uz odnose moći u znanstvenoj zajednici, o pogreškama koje je napravio (od kojih je neke čak i objavio u neznanju), o čestim fazama očaja i depresije nakon loših rezultata analiza te o međuljudskim odnosima u znanstvenim krugovima i prekidima suradnji koji su znali dovesti i do prekida dugogodišnjih prijatelj-

stava. Unatoč tome, svaka takva faza uvijek završava u pozitivnom tonu i upoznaje nas ne samo sa vrhunskim znanstvenikom, već i sa velikim entuzijastom i vječnim optimistom. Pääbo u svojoj knjizi također upućuje i na još jednu iznimno važnu činjenicu - genom koji je uz pomoć Neandertalskog konzorcija sekvencirao, dešifrirao i objavio 2010. godine pripada neandertalcu iz špilje Vindija u Hrvatskoj! Suradnja s Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti, iz čije su zbirke uzeti uzorci kostiju neandertalaca, primjer je uspješnog povezivanja s uglednim međunarodnim znanstvenicima i institucijama koje su prepoznale potencijal Hrvatske i ključnu ulogu koju je ovo područje imalo u prapovijesti i povijesti šireg europskog područja i Pääbo u više navrata u svojoj knjizi naglašava važnost i uspjeh ove suradnje.

Svante Pääbo je jedan od utemeljitelja svjetski poznatog Max Planck instituta za evolucijsku antropologiju u Leipzigu i direktor tamošnjeg Odjela za genetiku, gdje je i proveden najveći dio istraživačkog rada njegovog tima. Časopis *Time* ga je 2009. godine uvrstio na popis 100 najutjecajnijih ljudi na svijetu, a i dobitnik je nagrade za objavljivanje najboljeg znanstvenog rada u časopisu *Science* u cijelom 2010. godini. Pääbo s ponosom može reći da je ostvario svoj znanstveni san. Nešto što je započeo prije trideset godina kao skriveni hobi kojim se bavio u kasne noće sate i što je do prije četiri godine zvučalo kao znanstvena fantastika dovelo je do revolucionarnih otkrića o evoluciji anatomske moderne čovjeka i otkrilo nam neke nove spoznaje o ljudskoj prošlosti koje bi nam bez znanstvenika poput Svante Pääba i spoznaja moderne molekularne genetike najvjerojatnije zauvijek ostale nepoznate.

H

Jelena Šarac

Claude Lévi-Strauss Antropologija i moderni svijet

Problem lijekova za neplodnost postavlja se na vrlo oštar način u zapadnim društvima nakon što su otkrivena sredstva za potpomognutu oplodnju ili za umjetnu oplodnju. Ne znam kako je s tim u vezi u Japanu. Ali problem opsjeda duhove u Europi, Sjedinjenim Državama, Australiji, zemljama u kojima su službeno uspostavljena povjerenstva da o njemu raspravljaju. Te se rasprave naširoko komentiraju u parlamentarnim skupštinama, tisku i javnosti.

O čemu je zapravo riječ? Od sada je moguće – ili će to, zahvaljujući određenim postupcima, uskoro biti – da korištenjem različitih metoda djecu dobije i par čiji je jedan član neplodan ili su neplodna oba: umjetnom oplodnjom, darivanjem jajne stanice, zamjenskom maternicom, zamrznutim embrijem, oplodnjom in vitro spermijima koji potječu od supružnika ili drugog muškarca, jajašcem dobivenim od supruge ili druge žene.

Djeca rođena iz takvih zahvata moći će dakle, ovisno o slučaju, imati oca i majku kao što je normalno, majku i dva oca, dvije majke i oca, dvije majke i dva oca, tri majke i oca, pa čak i tri majke i dva oca kad tvorac nije isti muškarac kao otac i kad su uključene tri žene: ona koja daje jajašce, ona koja posuđuje svoju maternicu i ona koja će biti zakonita majka djeteta...

To nije sve jer postoje primjeri kada žena zahtijeva da je se oplodi zamrznutom spermom njezina muža ili pak gdje dvije isto-

spolne žene traže mogućnost da zajednički imaju dijete nastalo iz jajašca jedne od njih, umjetno oplodenog anonimnim davateljem i odmah implementiranog u maternicu druge. Ne vidimo zašto zamrznuta sperma pradjeda ne bi mogla stoljeće kasnije biti upotrijebljena za oplodivanje unuke; dijete bi tada bilo stari ujak svoje majke ili brat vlastita djeda.

Tako postavljeni problemi dviju su vrsta, jedni su pravne, a drugi psihološke i moralne naravi. Kada je riječ o pravnoj naravi, treba reći da su pravne postavke europskih zemalja proturječne. U engleskom pravu društveno očinstvo ne postoji, čak ni kao juridička fikcija, i davatelj sperme zakonski bi mogao tražiti dijete ili pak pokazati sklonost da subvencionira njegove potrebe. U Francuskoj, naprotiv, Napoleonov zakonik, vjeran staroj izreci *Pater is est quem nuptiae demonstrant*, utvrđuje da je majčin muž zakoniti otac djeteta. No francusko je pravo proturječno samome sebi jer jedan zakon iz 1972. godine dopušta nastojanja u traženju roditeljstva. Više se dakle ne zna kojem se odnosu daje prednost, društvenom ili biološkom.

Ideja da rodbinstvo proistječe iz biološke veze u suvremenim društvima sve više nadjačava ideju koja na rodbinstvo gleda kao na društvenu vezu. Ali kako onda razriješiti problem što ga postavlja potpomognuta oplodnja gdje upravo zakoniti otac nije više tvorac djeteta i gdje majka, u društvenom i moralnom smislu riječi, nije sama dala jajašce, a možda ni maternicu u kojoj se razvija zametak?

Richard W. Wrangham Catching Fire: How Cooking Made Us Human

Richard Wrangham, rođen 1948., britanski je primatolog i *Ruth Moore* profesor biološke antropologije na Sveučilištu Harvard. Područja njegova istraživanja uključuju ekologiju društvenih sistema primata, evolucijski razvoj ljudske agresivnosti, temu koju je obradio u knjizi objavljenoj zajedno s Daleom Petersonom *Demonic Males: Apes and the Origins of Human Violence*. te razvojem kontrole vatre i kuhanja. Potonju temu autor obrađuje u knjizi *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*, iz 2009. godine, koja je prevedena prošle godine i kod nas pod naslovom *Ovladati vatrom: Kako nas je kuhanje pretvorilo u ljude* u izdanju *Algoritma* i prijevodu Jelene Radmanović.

Wrangham govori o ulozi kuhanja u procesu hominizacije. Pritom preispituje standardne teze te nudi odgovore koji se uvelike razlikuju od uobičajenih. Standardne teze o evoluciji roda *Homo* uključuju *man the hunter* hipotezu, prema kojoj su naši preci bili spretni lovci na veliku divljač, a ta spretnost bila je bila je evolucijska prednosti razlikovala ih je od drugih hominina. Druga je hipoteza o našim precima kao lešinarima, koji su visok energetske sadržaj dobivali od mesa pronađenih strvina. To je utjecalo na razvoj većih mozгова i manjeg probavnog sustava kod *Homo erectusa*. Wrangham odbacuje *Man-the-Hunter* hipotezu kao objašnjenje prijelaza od australopitecina do roda *Homo*. Prema autoru nije vjerojatno da su naši preci imali fizičke i mentalne sposobnosti za provođenjeorganiziranoglova na veliku divljač. Osim toga, ta hipoteza ne uspijeva objasniti mogućnost lova bez ekonomske podrške pronađene hrane, što kao sposobnost nije bilo prisutno u australopitecina. Autor odbacuje i hipotezu o lešinarstvu habilina jer *Homo erectusi* zbog svojih sitnih zubi i malih čeljusti ne djeluju prilagođeno jedenju sirovog mesa divljači.

Teza koju Wrangham zagovara jest da se hominizacija dogodila zbog početka kontrole vatre i kuhanja, što je dovelo do povećanja energetske vrijednosti hrane, a time i do promjena našeg tijela, mozga, društva, organizacije i korištenja vremena. Autor ističe da su ljudi specifično prilagođeni kuhanoj hrani, a ne sirovom mesu ili velikoj količini

bilja. Iako je kuhanje u jednome smislu štetno zbog nastanka neprobavljivih proteina (Maillardovsposj), za evoluciju je to manje bitno. Prednost je kuhanja i pripreme (usitnjavanja) hrane denaturacija (*denaturation*) proteina, odnosno gubitak njihove prirodne molekularne strukture čime postaju lakše dostupni probavnim enzimima, i želatinizacija (*gelatinization*) škroba, to jest njegova lakša probavljivost zbog utjecaja topline. Lakše probavljanje hrane vodi do veće energetske zalihe, što predstavlja evolucijsku prednost.

Navedeni kemijski procesi objašnjavaju zašto su ljudi bolje prilagođeni kuhanoj, a manje sirovoj hrani. Kao dokaz, Wrangham navodi eksperiment u zoološkom vrtu Paignton u Engleskoj gdje je 9 volontera sa izrazito visokim krvnim tlakom provelo 12 dana u zatvoreništvu jedući samo hranu majmuna, gotovo u potpunosti sirovu: paprike, lubenice, krastavce, rajčice, banane, datulje i tako dalje. Dijetni režim nazvan je *Evo dijetom* jer je trebao reprezentirati vrste hrane za koje je evolucijski prilagođeno naše tijelo. Žene su dnevno unosile 2000 kalorija, a muškarci 2300. Cilj je eksperimenta bio poboljšanje zdravlja, u čemu je i uspio – razine kolesterola smanjile su se gotovo za četvrtinu, a prosječni krvni tlak pao je na normalnu razinu. No neželjena nuspojava bio je nagli gubitak tjelesne težine, prosječno 4.4 kg za svih 12 dana ili 0.37 kg dnevno. Jasno je da dugoročno to nije dobra strategija preživljavanja jer stroga dijeta sirovom hranom ne može osigurati adekvatnu energetske opskrbu.

Kada je riječ o sirovome mesu, naša mala usta s obzirom na druge čovjekolike majmune (što je autor duhovito prikazao: „*Najveći zijev Micka Jaggera nije ništa u usporedbi s čimpanzini*“), kao i sitni zubi, mala čeljust i probavni trakt nikako nisu adekvatni. Kod mesoždera meso dugo vremena provodi u želucu kojiga intenzivnim mišićnim kontrakcijama usitnjava i čini lako probavljivim. Kod ljudi meso kraće vrijeme biva u želucu, oko jedan do dva sata, a nakon toga prolazi do tankog crijeva, zbog čega nismo dobro prilagođeni probavi većih komada sirovoga mesa. Također, dugotrajna konzumacija mesa bez unosa biljne hrane može dovesti do trovanja proteinom.

Autor dokazuje da smo bolje prilagođeni upravo kuhanoj i fino usitnjenoj hrani.

Navedenu je tvrdnju 1990. godine empirijski potvrdila i grupa belgijskih gastroenterologa. Oni su po prvi puta testirali utjecaj kuhanja na hranu tako da su proučavali količinu proteina na kraju tankog crijeva (ileuma) nakon unosa oko četiri jaja (oko 25g proteina). Na početku su radili samo s pacijentima koji su imali ileostomiju, ali su kasnije u testiranje uključili i zdrave ljude. Kada su jaja kuhana, apsorpcija proteina iznosila je od 91 do 94 posto, a kada su sirova oko 51 posto kod pacijenata i 65 posto kod zdravih volontera. Belgijski znanstvenici zaključili su da je razlog dramatične razlike denaturacija (*denaturation*) proteina, što znači da unutarnje veze u proteinima zbog topline gube svoju strukturu i otvaraju molekule. Time omogućuju probavnim enzimima da ih lakše probave. Slični rezultati postignuti su na životinjama, prvenstveno na majmunima i laboratorijskim miševima, ali i na kucima. Skoro sve životinje preferiraju kuhano i usitnjenu hranu.

Autor spominje još jedno istraživanje. Riječ je o nesretnome slučaju Alexisa St. Martina koji je bio ustrijeljen iz blizine u dućanu u Mackinacu u državi Michigan u SAD-u, što mu je ozlijedilo veliku količinu tkiva sa strane tijela. Nasreću, u blizini je bio William Beaumont, mladi kirurg koji je St. Martina odveo u svoj dom i liječio ga. St. Martin je preživio tragični slučaj, što nije bilo očekivano, ali je imao ozljedu koja se nije mogla zatvoriti i kroz koju se vidjelo unutrašnje funkcioniranje želuca. Beaumontu se ukazala izvrsna prilika za istraživanje te je uz pristanak St. Martina počeo tankim svilenim koncem unositi razne vrste hrane (kuhanu i sirovu govedinu i svinjetinu, ustajali kruh, sirovi kupus) u želudac kroz ranu. Zaključio je da je fino usitnjena i kuhana hrana daleko lakše probavljiva od sirove hrane u većim komadima.

Kuhana je hrana, osim energetske evolucijske prednosti i promjena u tijelu, dovela i do raznih društvenih promjena. Primjerice, naši su preci morali znati napraviti vatru koristeći kremen ili trljanjem grančica, sačuvati meso od propadanja, organizirati rad, lov i tako dalje. Dokaze nam pruža arheologija, a slikovit je primjer Beeches Pit u Engleskoj,

nalazište staro do 400 000 godina. Na padini jezera nađeno je osam sjekira, tamni slojevi na zemlji veliki oko jedan metar s crvenim sedimentom na rubovima, pepelu sličan materijal, komadi kremenca i slično. Još jedno starije nalazište (oko 790 000 godina) zvano Gesher Benot Ya'aqov, blizu rijeke Jordan u Izraelu, svjedoči o mogućem poznavanju vatre: nađene su sjekire, kosti, spaljene sjemenke i drvo te ostaci kremenca. Sve to ukazuje da je kontrola vatre starija od onoga što se konvencionalno smatra istinom (oko 200 000 godina).

No kuhanje je, kako oštromno prepoznaje autor, imalo i negativne posljedice za društvo: „*Kuhanje je ženama dalo slobodnog vremena i hranilo je njihovu djecu, ali ih je također zarobilo u novoj, podređenoj ulozi nametnutoj kulturom u kojoj su dominirali muškarci*“ (slob. prev.). Drugim riječima, kuhanje je prikovalo žene za ognjište te je stvorilo i promoviralo novi sustav muške kulturalne superiornosti. Autor također spominje brak (ili proto-brak) kao oblik primitivnog sustava zaštite – muškarac štiti ženu, a ona mu zauzvrat priprema hranu. Do braka je došlo zbog dugotrajnosti procesa kuhanja. Žena nije mogla obraniti hranu od napada i krađe, pa je trebala mušku zaštitu. No, kako autor primjećuje, to je označilo početak nove vrste društvenog odnosa koji je otvorio put odnosima moći.

Knjiga je vrlo pristupačna, direktna i ilustrativna, što će se svakako svidjeti i čitateljima izvan polja antropologije, biologije i nutricionizma. Glavnu tezu o kuhanju i kontroli vatre kao uvjetu hominizacije autor podupire raznim eksperimentima, primjerima i zanimljivim anegdotama koristeći šarmantan i duhovit stil pisanja. Širina informacija impresivna je, pa se čitatelj kroz ovaj rad može informirati o raznim problemima unutar i izvan same antropologije. Iako se mnoge teorije koje pretendiraju na cjelokupnost ne oslanjaju na mnogo činjenica, za Wranghama se to ne može reći. Začudno je jedino to što se nitko prije ozbiljno nije pozabavio kontrolom vatre i kuhanjem. Knjiga *Catching Fire: How Cooking Made Us Human* bitan je dodatak antropološkom opusu – predstavlja vrijedan početak novih istraživanja i objašnjenja hominizacije, prvih oblika organizacije društva, a time i odnosa moći i nejednakosti.

Kronika

ICEB

Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu od 17. do 19. listopada 2014. godine održana je prva Internacionalna konferencija o evoluciji i ponašanju (ICEB - International Conference on Evolution and Behaviour). Pod tim nazivom krije se projekt studentske udruge antropologa „Anthropos“ i udruge studenata psihologije „STUP“ Filozofskog fakulteta u Zagrebu te Studentske sekcije za neuroznanost Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Od sljedeće godine u organizaciju skupa uključit će se i Udruga studenata biologije „Bius“. Uz organizacijski odbor, kojeg čine studenti, u realizaciji ideje sudjeluje i savjetodavni odbor sastavljen od akademskih stručnjaka iz područja antropologije, psihologije, biologije i arheologije.

Primarni cilj konferencije bio je pomoći znanstvenicima okupljenima oko evolucijske paradigme da profiliraju svoje interese, razmijene rezultate provedenih istraživanja te se međusobno upoznaju. Međutim, ono po čemu se ICEB ističe nije naglasak na evolucijskom i komparativnom pristupu proučavanju ponašanja, već interdisciplinarna tendencija konferencije. Ideja vodilja bila je integrirati znanja različitih znanstvenih disciplina relevantnih za opis i razumijevanje ponašanja te potaknuti suradnju, a sudeći po iskazanoj želji spomenutih studentskih udruga za nastavak kooperacije na istraživačkom planu, čini se da je temeljni cilj konferencije postignut.

Programsko-organizacijski odbor predvidio je održavanje predavanja, prezentacija znanstvenih i stručnih radova te poster prezentacija, kao i posjet Zoološkom vrtu grada Zagreba. Sljedeće izdanje konferencije uz navedene aktivnosti uključivat će i rasprave za okruglim stolom, radionice te posjet Muzeju krapinskih neandertalaca u Krapini.

Održano je šest predavanja uglednih sveučilišnih profesora iz područja antropologije, psihologije, biologije i medicine. Profesor dr. sc. Darko Polšek s Katedre za antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu održao je predavanje na temu „*Proposals for the newest synthesis in evolutionary (cognitive) anthropology?*“, prof. dr. sc. Ivor Janković

s Instituta za antropološka istraživanja predavanje „*Evolution of nutrition: the importance of an interdisciplinary approach*“, a prof. dr. sc. Ivor Karavanić s Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu predavanje pod nazivom „*The symbolism of the Old Stone Age in the light of archaeological finds*“. Psiholojski doprinos interdisciplinarnom pristupu evoluciji i ponašanju ostvarila je prof. dr. sc. Meri Tadinac s Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, predavanjem pod nazivom „*Alive and kicking? On disease and ageing from the Darwinian medicine perspective*“. O evoluciji mozga govorio je profesor s Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, dr. sc. Zdravko Petanjek u okviru predavanja „*From Cro-Magnon to Steve Jobs: 'evolution' of the neocortex?*“. Konačno, profesor s Biološkog odsjeka Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu dr. sc. Zoran Tadić održao je predavanje „*The joy of sexual selection: Difficult penetration, traumatic insemination, and copulatory decapitation*“.

Osim predavanja, predviđeno je deset izlaganja znanstvenih i stručnih radova, no zbog spriječenosti jednog od autora sudionici konferencije imali su prilike čuti devet zanimljivih prezentacija domaćih i stranih studenata i poslijediplomanata. Službeni jezici konferencije bili su hrvatski i engleski pa su autori mogli izabrati željeni jezik izlaganja. U okviru poster sekcije prezentirana su dva rada. Za sudionike su organizirana i dva posjeta Zoološkom vrtu grada Zagreba s organiziranim vodstvom, gdje su posjetitelji imali prilike iz prve ruke učiti o ponašanju i treningu primata.

ICEB se ističe svojim internacionalnim, a još više interdisciplinarnim karakterom (što je svakako tendencija koja se u suvremenoj znanosti sve više potiče). Uspostavljene su interdisciplinarne veze i naglašena je potreba za njihovim daljnim stvaranjem i održavanjem. Prvo izdanje ICEB-a ostavilo je mjesto za napredak, no još je više demonstriralo potencijal ideje i konferencije ovog tipa. AA

Antonija Stanojević i Irena Špoljarić

Psihozij

Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu od 15. do 18. svibnja 2014. godine održan je 4. skup studenata psihologije Psihozij u organizaciji Kluba studenata psihologije Filozofskog fakulteta u Zagrebu Stup.

Psihozij je od 2011. godine znanstvena konferencija koju organiziraju studenti za studente. Temeljni cilj skupa je pružiti studentima psihologije priliku da uvježbaju vještine provođenja i prezentiranja znanstveno istraživačkih radova te se međusobno upoznaju i surađuju u budućim projektima. Pri tome dobivaju i nova znanja putem plenarnih predavanja uglednih hrvatskih i europskih znanstvenika i radionica, kao i interakcije i razmjene iskustava s kolegama studentima iz Hrvatske i inozemstva. Sva izlaganja, predavanja i radionice otvorene su svim zainteresiranim sudionicima i besplatne.

Zahvaljujući velikom broju prijavljenih studentskih radova iz čitave regije te pomoći profesora Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i njihovih kolega izvan fakulteta, 4. Psihozij odlikovao se dosad najposebnijim i najraznolikijim programom, koji je uključivao 2 plenarna predavanja, prezentaciju studentskog projekta, raspravu o studijima psihologije u Hrvatskoj, 5 radionica i 28 usmenih prezentacija studentskih radova.

Svečano otvorenje konferencije obilježeno je plenarnim predavanjem dr. sc. Zvonimira Galića na temu „*(Implicitna) ličnost i radno ponašanje: u potrazi za idealnom mjerom*“, nakon čega je uslijedio domjenak dobrodošlice.

Sljedeći dan održano je drugo plenarno predavanje, ovaj put iz područja sportske psihologije, profesora sa Sveučilišta u Trstu dr.sc. Tiziana Agostinija pod nazivom „*Studies on visual information used by goalkeepers while saving a penalty*.“

Također, sudionici su drugog dana imali priliku sudjelovati u dvjema radionicama. Tanja

Pureta pružila je studentima vrlo primjenjiva znanja kroz radionicu „*Važnost samoprezentacije za uspjeh u poslu*“, a Ida Poljan održala je radionicu na temu „*Komunikacija s osobama oštećenog vida*.“ Osim radionica, na programu se drugog dana našla i prezentacija projekta „*Dječji vrtić Littles – problem ili rješenje?*“ studentice Lane Lučić.

U okviru Psihozija prezentiran je i rad udruge USPjeH - Ujedinjeni studenti psihologije Hrvatske pod nazivom „*Rasprava o studijima psihologije u Hrvatskoj – što dalje?*“, pri čemu se raspravljalo o rezultatima dva istraživanja mišljenja i stavova studenata psihologije u RH.

U prva dva dana konferencije održano je 28 usmenih izlaganja podijeljenih u 6 tematskih cjelina pod nazivima *Sekcija za kognitivnu psihologiju, Sekcija za psihologiju partnerskih odnosa, Sekcija za socijalnu psihologiju, Sekcija za evolucijsku psihologiju, Sekcija za psihologiju ličnosti* te *Sekcija za zdravstvenu i kliničku psihologiju*.

Posljednji dan konferencije bio je rezerviran za preostale radionice. Održana je još jedna radionica iz područja psihologije rada, naziva „*Upravljanje karijerom – izazovi i mogućnosti*“ pod vodstvom Ivane Rajić Stojanović. Dr. sc. Aleksandra Huić održavala je zanimljivu radionicu na temu „*Kognitivne distorzije u kockanju*“, a dr. sc. Anita Lauri Korajlija podučila je sudionike „*Kako motivirati osobe sa psihičkim smetnjama da potraže pomoć?*“

Program je zaokružen svečanim zatvaranjem u sklopu kojega su se organizatori zajedno sa sudionicima osvrnuli na konferenciju te se prisjetili najboljih trenutaka uz fotografije i citate iz knjige dojmova.

Naravno, za održavanje skupa najzaslužniji su autori radova koji su pronašli interes u izlaganju rezultata svojih istraživanja na Psihoziju, a ponovno će to moći napraviti na 5. Psihoziju 2016. godine.

Antonija Stanojević

Treći sarajevski dani psihologije

Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu dana 25. i 26. travnja 2014. godine održan je psihološki znanstveno-stručni skup Treći sarajevski dani psihologije. Skup je proveden u organizaciji Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Društva psihologa u Federaciji Bosne i Hercegovine te suorganizaciji Udruženja studenata psihologije Sinapsa. Okupio je izlagače znanstvenih i stručnih radova iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Makedonije, pa čak i Austrije te Sjedinjenih Američkih Država. Ovim događajem obilježena je za bosanskohercegovačku psihologiju na više načina jubilara 2014. godina. Naime, ove se godine obilježava 55 godina primijenjene psihologije u BiH, 50. godišnjica Društva psihologa BiH i 25. godišnjica osnivanja prvog studija psihologije u BiH.

Sudionici su imali priliku sudjelovati u radionicama, simpoziju i raspravi za okruglim stolom, kao i prisustvovati prezentaciji knjige te brojnim usmenim izlaganjima i poster prezentacijama, pri čemu su i studenti imali priliku izložiti svoje radove u okviru studentske sekcije.

Konferencija je svečano otvorena uvodnim obraćanjem Dr. Jadranke Kolenović-Đapo (predsjednice Organizacijskog odbora), Dr. Dženane Husremović (predsjednice Programskog odbora) i Ibrahima Prohića (predsjednika Društva psihologa Federacije BiH). Također, dodijeljena su priznanja i zahvalnice zaslužnim članovima Društva psihologa Federacije BiH, a otvaranje je završeno plenarnim predavanjem Dr. Žarka Koraća na temu „*Psihološki korelati i implikacije savremene politike u regionu (osnovne teze)*“.

Osim svečanosti otvaranja, prvog dana konferencije održano je 12 usmenih priopćenja u okviru simpozija pod nazivom „*Kognitivno bihevioralna terapija*.“ Pod vodstvom moderatorice Diane Ridić prezentirani su znanstveni radovi i zanimljivi primjeri iz kliničke prakse na temu primjene kognitivno bihevioralnih tehnika.

Najveći dio predviđenog programa održan je drugog dana konferencije, a zbog velikog bro-

ja prijavljenih radova aktivnosti su se odvijale u tri paralelne sekcije. Ukupno je izloženo 45 usmenih prezentacija podijeljenih u 7 tematskih cjelina. Tematske sekcije obuhvaćale su od 4 do 14 usmenih izlaganja, a nosile su sljedeće nazive: *Edukacijska psihologija, Razvojna psihologija i mentalno zdravlje, Psihologija ličnosti, Psihologija ličnosti i psihologija rada, Klinička psihologija, Kognitivna psihologija i Socijalna psihologija*. Također, u okviru poster sekcije prezentirano je 14 postera različite tematike.

Održan je okrugli stol „*Psihologija u Bosni i Hercegovini, trenutni položaj i perspektiva*“, pod vodstvom moderatora Remzije Šetića i Mustafe Šuvalija, a bio je posvećen aktualnim pitanjima i problemima bosanskohercegovačkih psihologa.

Osim usmenih izlaganja, održana je i promocija knjige „*Grupni identitet na terapiji identiteta*“ autora Predraga Tuće i Nine Hadžiahmetović. Također, sudionici su mogli uvježbati vještine vođenja selekcijskog intervjua u okviru praktične radionice pod vodstvom Eme Borovine.

Istovremeno se odvijala studentska sekcija, koja se sastojala od 25 usmenih izlaganja i 3 poster prezentacije. Usmene prezentacije podijeljene su u 5 tematskih cjelina pod nazivima *Biološka psihologija, Kognitivna psihologija i psihologija ličnosti, Psihologija ličnosti, Klinička psihologija te Razvojna i edukacijska psihologija, psihologija žena, ljubavi i seksualnosti*, od kojih je svaka obuhvaćala od 3 do 7 izlaganja.

Zaključno, Treći sarajevski dani psihologije pokazali su se kao dobro organiziran znanstveno-stručni skup koji sudionicima nudi priliku da podijele znanja i ostvare eventualnu buduću suradnju. Osobito je pohvalno što skup omogućava sudjelovanje kako afirmiranim stručnjacima u području, tako i studentima koji tek stječu iskustvo u provođenju istraživanja i prezentiranju dobivenih rezultata, što je svakako praksa koju treba poticati. AA

Antonija Stanojević

Gostovanja antropologa

Prof. Christian Giordano iz Fribourga

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu ugostio je 18. ožujka 2014. profesora dr.sc. Christiana Giordana sa Sveučilišta u Fribourgu. Profesor Giordano održao je predavanje u sklopu suradnje Fakultetske katedre za antropologiju Filozofskoag fakulteta i Odsjeka za antropologiju Sveučilišta u Fribourgu u programu Erasmus pod naslovom „Etnički nasuprot kozmopolitskom regionalizmu u Europi?“ - doprinos političkoj antropologiji

konstrukcije lokalnih identiteta u globaliziranome svijetu.

Može li se post socijalizam kao koncept primijeniti na trenutačnu situaciju u Istočnoj Europi? Ide li Istok prema Zapadu? Jedan od odgovora može biti taj da se specifični elementi koji potječu iz postkolonijalnih studija primijene na analizu zemalja u Istočnoj Europi.

Prof. Andre Gingrich iz Beča

U organizaciji Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju i Katedre za antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te Instituta za etnologiju i folkloristiku, Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ i Kluba Hrvatskog etnološkog društva predavanje su na Filozofskome fakultetu 23. svibnja 2014. održali profesor dr.sc. Andre Gingrich sa Sveučilišta u Beču i Institututa za socijalnu antropologiju Austrijske akademije znanosti pod naslovom „Slabi otpor – Popustljivost u Prvom svjetskom ratu, kolaboracija u Drugom svjetskom ratu: Etnografija i antropologija u Beču 1910.-1950.“. Do sredine 1920-tih „Etnografija i antropologija“ bio je zajednički, službeni naziv ovog znanstvenog polja. Utemeljeno je u Prirodoslovnom muzeju krajem 19. stoljeća, da bi Rudolf Poeh 1912. osnovao Katedru na Sve-

učilištu. Između dva rata, katolička „bečka škola“ pod vodstvom Wilhelma Schimdt utemeljila je odvojeni odjel izučavanja naroda (Volkerkunde), dok je pangermanska folklorna disciplina postojala samo u časopisima i muzejima, ali ne i na sveučilištima. Prijelaz se dogodio tek za vrijeme nacističkog režima i po svršetku rata. Dok je Hitlerov režim protjerao katolike i židove na Volkerkunde institut i natjerao ih na emigraciju u isto je vrijeme postavio nacističke i njemačke simpatizere koji su promovirali kolonijalne planove u Africi i drugdje. Tek je početkom 50-ih godina prošloga stoljeća, zahvaljujući prodemokratskim i međunarodnim orijentacijama, utemeljena bečka „Volkerkunde“ što je utrla put današnjoj socijalno - kulturnoj antropologiji.

Prof. Eva-Maria Knoll iz Beča

Dana 24. svibnja 2014 dr.sc. Eva-Maria Knoll s Instituta za socijalnu antropologiju održala je predavanje pod naslovom „Reproduktivni turizam: istraživanje transgresije granica“

U posljednjih tridesetak godina reproduktivne tehnologije pretvorile su se od zanimljivosti u sferi znanstvene fantastike u napredni segment globalnog tržišta zdravstvene zaštite. Umotana u lokalni moral i ograničena nacionalnim zakonima i regulativom ova globalna tehnologija nudi

mnoštvo „opcija s onu strane granice“. Predavanje, temeljeno na primjerima slučajeva, istražuje „reporscape“, društveno-tehnološki i moralni krajobraz koji je u isto vrijeme i stanje i učinak spajanja medicinskog i turističkog pogleda na reproduktivni turizam. Utemeljen u fizičkom prostoru, „reporscape“ karakterizira nekoliko oblika transgresije: prostornu transgresiju nacionalnih granica, biološku transgresiju tijela određena reproduktivnim ograničenjima i transgresiju pravnih i moralnih granica. AA

Maja Adžija

Antropološki kalendar

100

1915. – Objavljena je knjiga *Cours de linguistique générale*. Njen autor Ferdinand de Saussure preminuo je 1913., a knjigu su složili njegovi kolege prema njegovim bilješkama za predavanja. Knjiga se smatra početkom strukturalne lingvistike, a sam Saussure jednim od otaca semiotike (uz Charlesa Sandersa Peircea) i moderne lingvistike. Zaslužan je za prestanak razmišljanja o jeziku i znakovima samo kao o imenima za materijalni svijet. Po njemu svi su aspekti jezika centralni za čovjeka, društvo i komunikaciju, a ne samo nomenklatura.

75

1940. – Objavljena je knjiga *Race, Language and Culture* Franza Boasa, kolekcija 62 njegova najvažnija eseja. Među širokim brojem tema nalaze se razmišljanja o tome kako su biološke rase između rasa manje od interindividualnih, da je okolina vrlo važna za razvoj individualnih osobina i društvenih pravila te da se povijest i društvo treba proučavati i preko drugih izvora osim pisanih. Franz Boas smatra se ocem američke antropologije, a među njegovim učenicima bili su Ruth Benedict, Margaret Mead i Edward Sapir.

75

1940. – Otkrivene su prapovijesne slikarije u pećini Lascauxa stare 17 300 godina. One prikazuju više od 2000 likova životinja i simbola, a zanimljivo je da ne prikazuju okoliš. Samo jedan od crteža prikazuje čovjeka. To je otkriće posebno po tome jer je to prvi nalaz crteža kojima izvorne boje nisu izbljebile.

50

1965. - Objavljena je knjiga *Politics, Law and Ritual in Tribal Society* utjecajnog antropologa Maxa Gluckmana, najpoznatijeg kao osnivača tzv. Manchesterse škole antropologije. Škola se usredotočuje na studije slučaja (utjecaj Gluckmanova ranijeg obrazovanja u pravu) kojima su se nastojala utvrditi pravila u socijalnim interakcijama, socijalna pravda, međugrupni sukobi, isprika i pomirba u malim društvima te napetost između individualnih akcija i društvene strukture. Gluckman je potjecao iz Južne Afrike pa je proučavao utjecaje kolonijalizma; formulirao je strukturalističku kritiku kolonijalizma i proučavao utjecaj apartheida na stvaranje društvenog poretka.

50

1965. – U New Yorku objavljen je prijevod skraćene verzije prvog velikog djela francuskog filozofa Michela Foucaulta *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. U njemu je Foucault nastojao analizirati značenje ludosti u kulturi, pravu, medicini i politici Europe od srednjovjekovnog doba do kraja 18. stoljeća. Osim toga, u njemu kritizira ideju povijesti i okreće se strukturalizmu kao objašnjenju promjene značenja ludoga ne kao mentalne bolesti, već kao nepoštivanja normi nametnutih specifičnim institucijama.

30

1985. – Objavljena je knjiga *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* američkog antropologa Jamesa Campbella Scotta koja je nastojala razbiti prevladavajuće teorije o autoritarnim društvima. U njima je objasnio kako zabašavanje, tračanje, sabotaze i drugi oblici malog otpora običnih ljudi služe pritisku na opresivne institucije i mogu dovesti do promjena u društvu. Knjiga se temelji na primjerima iz malezijskog sela Sedaka.

1985. – Objavljen je udžbenik *Social Evolution* američkog sociobiologa Roberta Triversa. U njoj je nastojao objasniti i sebičnost i altruizam u kontekstu ponašanja roditelja i potomaka kao i samozavaravanja. Njegov je udžbenik postao jednim od najvažnijih suvremenih sociobioloških djela.

30

1990. – Preminuo je utjecajni američki povjesničar, filozof i sociolog Lewis Mumford. Poznat je po svojim analizama arhitekture i urbanih sustava, no zapravo se bavio i odnosom čovječanstva, tehnologije i prirode. Mumford je smatrao da čovjeka definira korištenje jezika (simbola), a ne tehnologije te je kritizirao moderan razvoj tehnologije i strojeva. Poznata je njegova podjela ljudske civilizacije na tri epohe: eotehnike (srednji vijek), paleotehnike (industrijska revolucija) i neotehnike (moderno doba). Također je smatrao velike hijerarhijske organizacije megastrojevima koji koriste ljude kao komponente.

25

1990. – Objavljena je knjiga *Prime-Time Society: An Anthropological Analysis of Television and Culture* antropologa Conrada Phillipa Kottaka. U njemu je analizirao utjecaj televizije na društvo u SAD-u i Brazilu. Njome je pokazao da se utjecaj televizije na društvo ne smije slijepo generalizirati s analiza provedenih u SAD-u i Zapadnoj Europi. U Brazilu je pretjerano čitanje stigmatično kao što je to u SAD-u pretjerano gledanje televizije; u Brazilu se gledanje televizije obično percipira kao zajednička aktivnost s prijateljima i obitelji. Jedan od njegovih nalaza bio je da gledanje televizije povećava čitanost i poboljšava stav prema učenim ljudima u Brazilu. Knjiga je ponovno izdana 2009. s novim spoznajama i uvodom.

25

1995. – Objavljena je knjiga *Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity* američkog ekonomista i politologa Francis Fukuyame. Knjiga je značajna po tome što je u njoj napustio tezu iz svojeg najpoznatijeg djela *The End of History and the Last Man* iz 1992. prema kojoj su kultura i ekonomija nerazdvojivo povezane. U toj knjizi nastojao je ponuditi odgovor na pitanje zašto su neka društva bolja od drugih u privređivanju, a odgovor je pronašao u ulozu povjerenja u sklapanju poslovnih dogovora, odnosno socijalnom kapitalu. Kulture dijeli na one visokog povjerenja poput SAD-a, Japana i Njemačke te one niskog povjerenja poput Tajvana ili Italije.

20

1995. – Objavljena je knjiga *River Out of Eden: A Darwinian View of Life* biologa Richarda Dawkinsa. To je Dawkinsovo najkraće djelo u kojem nastoji u pet poglavlja sumirati teme iz svojih prethodnih djela. Ističe se po tome što biološke, evolucijske i filozofske koncepte nastoji svesti na minimum detalja i objasniti ih preko primjera da bi postali razumljivi što široj publici.

20

2005. – Objavljen je zbornik *Global Assemblages* koji se posvetio problemima globalizacije sa sociokulturne antropološke perspektive. Osim odabirom tema, kontroverzan je i po zagovaranju teze da su epistemologija i etika nerazdvojivo povezane. Teme radova variraju od analize ilegalne trgovine organima u Izraelu, preko odnosa Kurana i kredita do utjecaja individualne participacije u politici za legitimnost vlasti.

10

10

2005. – Objavljeno je iznimno utjecajno poglavlje o konceptualnim temeljima evolucijske psihologije. Njegovi su autori John Tooby i Leda Cosmides, a objavljeno je u knjizi *Foundations of Evolutionary Psychology*. Ono navodi šest postavki: 1) mozak je računalo oblikovano prirodnom selekcijom za obradu informacija iz okoline; 2) ljudsko je ponašanje odgovor na informacije iz okoliša; 3) kognitivni su programi mozga adaptacije jer su ljudima omogućavali preživljavanje; 4) današnji kognitivni mehanizmi možda nisu više adaptivni jer se okoliš čovjeka promijenio; 5) prirodni odabir omogućuje da je mozak kombinacija više specifičnih programa bez središnje arhitekture; 6) objašnjavanje evoluirane kognitivne arhitekture mozga omogućuje sustavno razumijevanje kulturnih i društvenih fenomena.

10

2005. – Objavljena je knjiga *Our Inner Ape* nizozemskog primatologa Fransa de Waala u kojoj analizira ponašanja čovjekovih dvaju najbližih srodnika - čimpanzi i bonobo majmuna. U njoj je htio dati naglasak ne samo na ponašanja usmjerena na sebično preživljavanje već i altruizma, pomirbe i brige. Time je htio naglasiti i da se i antisocijalno i prosocijalno ponašanje mogu objasniti evolucijom i prepoznati u vrstama srodnima čovjeku.

10

2005. – Objavljena je knjiga *The Unfolding of Language* izraelskog lingvika Guya Deutschera posvećena fenomenu jezika, njegovu postanku i razvoju. Deutscher naglašava principe izražajnosti (širenja informacijskog opsega) i analogije (eliminiranje iznimaka). Za razliku od pristupa Stevena Pinkera i drugih koji zagovaraju da je jezik primarno produkt prirode, Deutscher naglašava da je jezik produkt društva i kulture te mijenja način na koji ljudi razmišljaju.

10

2005. – Objavljena je knjiga *Not by Genes Alone* Petera J. Richersona i Roberta Boyda posvećena posebnim postignućima ljudi kao vrste. Koristeći interdisciplinarnu spoznaju, u njoj zagovaraju darvinistički pristup kulturi i smatraju da je sposobnost ljudi za izgradnju socijalnih sustava nužan proizvod psiholoških adaptacija. Tradicionalni sukob kulture i okoliša prema njihovu stajalištu nema smisla jer je kultura neodvojiva od biologije mozga.

10

2005. – Objavljena je knjiga *1914: Why the World Went to War* britanskog povjesničara Nialla Fergusona. Radi se o preuređenoj verziji njegove knjige iz 1998., *The Pity of War*, u kojoj je među ostalim iznio tezu da se Ujedinjeno Kraljevstvo nije trebalo umiješati u Prvi svjetski rat jer bi rat u protivnom brzo završio i rezultirao ranim formiranjem europske ekonomske zajednice. Osim toga, knjiga je napala brojne općeprihvaćene zaključke o tome koje su države imale bolje vojske, o podršci za rat, o ulozi reparacija nakon rata i drugim tezama, a zagovarao je i upotrebu kontrafaktualnih metoda.

10

2005. – Objavljena je knjiga američkog filozofa Daniela Dennetta *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness* posvećena brojnim poznatim pitanjima iz filozofije svijesti. Dennett je poznat po tome što smatra da svijest nije rezultat nekog posebnog dijela uma, već posljedica određenih kognitivnih procesa. U knjizi je napao brojne misaone eksperimente koji su po njemu samo zamrznuli razumijevanje ljudske svijesti i doživljaja postojanja.

2005. – Objavljena je knjiga *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed* američkog geografa i fiziologa Jareda Diamonda. Knjiga je nastavak razmatranja započelih u njegovoj poznatoj knjizi *Guns, Germs and Steel: the Fates of Human Societies* u kojoj analizira presudan utjecaj okolišnih faktora na uspjeh društava. Primjere društava iznesenih u knjizi kasnije su kritizirali brojni znanstvenici jer su temeljeni na krivim ili zastarjelim spoznajama te pogrešnim statistikama, no knjiga je pobudila velik interes za utjecaj okoliša u povijesnoj, sociološkoj, političkoj i drugim znanostima.

STEVEN PINKER o nasilju
i plauzibilnome poricanju

Koliko ima kognitivnih modula?
LEDA COSMIDES

Sociologija ne može objasniti
spolne razlike u agresivnosti
DORIAN FURTUNA

Kako umjetnost koristi mrtva
tjela?
ANA MUNK

„Mentalitet“ – koristan pojam?
ZRINKA BLAŽEVIĆ

Bihevioralna ekonomija susreće
sociobiologiju
JOSIP HRGOVIĆ

Jesu li paranormalni - normalni?
IGOR MIKLOUŠIĆ

Pirineji prema svetom Jakovu
LADA ČERNICKI

Pijescima i gradovima Sirije
MLADEN JOKA

NA NASLOVNICI:
ARON DEMETZ, "no title"
limewood 225 cm, 2013.,
fotograf Egon Dejori